МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему: **«Музейний фонд УРСР у контексті німецько-радянської війни 1941-1945 рр. та її наслідків»**

Виконала: студентка 2 курсу,
групи 8.0328-і-з
спеціальності : історія та археологія
освітньої програми : історія
Дудка Олександра Іванівна
Керівник: завідувач кафедри новітньої історії України, професор, д.і.н.
_____Турченко Ф. Г.
Рецензент: старший викладач кафедри новітньої історії України, к.і.н.
_____Щур Ю.І

Запоріжжя
2019 рік

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Історичний факультет
Кафедра новітньої історії України
Освітній рівень : магістр
Спеціальність: 032 історія та археологія
Освітня програма: історія

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри новітньої історії
Турченко Ф.Г

_____
«_____»_____2019 року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Дудці Олександрі Іванівні

1. Тема роботи: Музейний фонд УРСР у контексті німецько-радянської війни 1941-1945рр. та її наслідків
керівник роботи: професор., д.і.н., Турченко Ф.Г.
затверджені наказом ЗНУ від 6 травня 2019 року № 653-с
2. Строк подання студентом роботи: 28 грудня 2019 р.

3. Вихідні дані до роботи: Акуленко В.І Охорона пам'яток культури в Україні. 1917-ті – 1990-ті рр. Київ, 1991. 218 с; Кантор Ю. Перемещенные культурные ценности: война или мир. 2017 [Відеозапис]; Забута спадщина: портал про переміщені і втрачені історичні та культурні цінності. http://lostart.org.ua/ua/Photovideo/1009.html (дата звернення 21.04.2018); Картотека Z или как немцы грабили советские музеи 2016 [Відеозапис]. Забута спадщина: портал про переміщені і втрачені історичні та культурні цінності.http://lostart.org.ua/ua/Photovideo/744.html (дата звернення 21.10.2019); Кот С. Повернення вкраденої пам'яті 2016 [Відеозапис]; Забута спадщина: портал про переміщені і втрачені історичні та культурні цінності. http://lostart.org.ua/ua/Photovideo/346.html (дата звернення 10.09.2019); Нормативно-правові документи щодо переміщених культурних цінностей і питань реституції: Договір союзних держав із Німеччиною (Версальський договір) 1919 р. URL: http://lostart.org.ua/ua/docs/188.html (дата звернення 18.10.2019) Нормативно-правові документи щодо переміщених культурних цінностей і питань реституції: Лондонська Декларація від 5 січня 1943 р. URL: http://lostart.org.ua/ua/docs/155.html (дата звернення 13.05.2018); Нормативно-правові документи щодо переміщених культурних цінностей і питань реституції: Повідомлення Надзвичайної державної комісії про руйнування і звірства, скоєні фашистськими загарбниками у Києві 1944 р.

(витяг) 1944 р. URL: http://lostart.org.ua/ua/docs/213.html (дата звернення 22.11.2019).

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) подати інформацію про радянську евакуацію культурних цінностей; проаналізувати здійснення нацистської політики в галузі культурних цінностей на окупованій території; охарактеризувати процес вивезення музейних фондів окупантами; подати дані проблеми реституції культурних цінностей; проблеми українсько-німецьких відносин в контексті повернення культурних цінностей.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) : немає

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	**Прізвище, ініціали та посада консультанта**	**Підпис, дата**	
		завдання видав	**завдання прийняв**
Вступ	Турченко Ф.Г	12.10.2018	16.10.2018
Розділ 1	Турченко Ф.Г	21.11.2018	22.11.2018
Розділ 2	Турченко Ф.Г	15.01.2019	15.01.2019
Розділ 3	Турченко Ф.Г	04.03.2019	17.03.2019
Розділ 4	Турченко Ф.Г	26.11.2019	26.11.2019
Висновки	Турченко Ф.Г	07.12.2019	07.12.2019

7. Дата видачі завдання 15 вересня 2018 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	**Назва етапів кваліфікаційної роботи**	**Строк виконання етапів роботи**	**Примітка**
1	Вивчення проблеми, опрацювання джерел та публікацій	Жовтень 2018	*виконано*
2	Написання вступу	Грудень 2019	*виконано*
3	Написання першого розділу	Січень 2019	*виконано*
4	Написання другого розділу	Квітень 2019	*виконано*
5	Написання третього розділу	Червень 2019	*виконано*
6	Написання четвертого розділу	Жовтень 2019	*виконано*
7	Написання висновків	Листопад 2019	*виконано*

Студентка _____О.І. Дудка

Керівник роботи _____Ф.Г. Турченко
Нормоконтроль пройдено
Нормоконтролер _____С.С. Черкасов

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра складається з 71 сторінки друкованого тексту. Містить 9 позицій джерел, 61 позицій літератури та 5 додатків.

Ключові слова: музейний фонд, культурна політика, евакуація, Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга, реституція.

Об'єктом дослідження музейний фонд УРСР під час Другої світової війни та проблеми реституції переміщених цінностей.

Предметом дослідження є доля історико-культурних цінностей та етнокультурної спадщини українських музеїв в роки Другої світової війни.

Мета роботи полягає у всебічному та комплексному вивченні масштабів втрат музейних фондів та проблем міжнародно-правових відносин в питаннях реституції культурної спадщини.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що було доповнено та розширено відомі дані щодо політики нацистів у сфері культури УРСР. Набуто подальшого розвитку в системі міждержавних відносин Україна-Німеччина в контексті реституції культурних цінностей.

В ході дослідження з'ясовано, що втрата культурних надбань одна з важливих проблем, що лишила по собі війна. Постановка питання реституції культурних цінностей на державному рівні, створення міжнародних установ з цього питання дають надію на поновлення національного надбання. Детальне вивчення історії переміщень музейних фондів є важливим завданням для сучасної історичної науки. Сьогодні для дослідників є можливість працювати із засекреченими документами радянського часу. Це дозволяє відтворити об'єктивну картину пограбування національної спадщини, прослідкувати шляхи переміщень культурних цінностей, їх сучасне місцезнаходження.

За своїм масштабом ці втрати не мали аналогів в історії України. Ця трагічна сторінка в історії війни й досі не подолана, і так чи інакше впливає

на різні сфери культури та культурного співробітництва народів, на міждержавні стосунки.

З початком нападу Німеччини на СРСР на фронті гостро постало питання про долю музейних, архівних та бібліотечних зібрань на території країни, які опинилися під загрозою. Організація вивезення із прифронтових районів історичних та культурних цінностей здійснювалася у межах заходів по евакуації населення та майна промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, установ і організацій на засадах жорсткої централізації. Нами встановлено, що радянська влада першочергово рятувала «ідеологічно цінні» експонати. У разі якщо порятунок всіх музейних цінностей був унеможливлений, їх залишали або свідомо нищили.

Нацисти на окупованих територіях приступили до безповоротного нищення доказів культурної тотожності. Реалізація таких планів могла призвести до скалічення історичної свідомості. Під час Другої світової війни знищення українських культурних і документальних цінностей здійснювалося не лише в ході бойових дій, а і цілеспрямовано – на підставі спеціально розробленої нацистськими ідеологами концепції. Її засновник – Альфред Розенберг вважав, що достатньо знищити пам'ятки культури народу, щоб уже в другому поколінні він припинив існувати як нація. Нацистські окупанти свідомо знищували, вивозили і спотворювали все найцінніше та найважливіше з духовної та матеріальної спадщини, насамперед те, що становило основу національного духу народу – його віковічного патріотичного прагнення до розвитку своєї культури, мови, самобутності, державності.

Таким чином, лихоліття війни залишилося чорною плямою на культурі України. У цей час було винищено безліч музейних фондів. Багато евакуйованих з УРСР історико-культурних цінностей, що залишилися переважно в російських сховищах і музеях та пограбованих нацистами не повернені й до сьогодні. Це питання вкрай складно і повільно вирішується на найвищому міждержавному рівні.

SUMMARY

The master's qualification paper consists of 71 pages of printed text. It contains 9 positions of sources, 61 positions of literature and 5 attachments.

Key words: museum fund, cultural policy, evacuation, Rheinberg rehearsal operative headquarters, restitution.

The object museum fund of the USSR during the Second World War and problem of restitution of displaced values.

The subject of the research is the fate of historical and cultural values and the ethno-cultural heritage of Ukrainian museums during the Second World War.

The purpose of the work is comprehensive and complex study of the scale loss of museum funds and their consequences for the cultural sphere of life.

The scientific novelty of the results is that the well-known data of the Nazi policy in the USSR culture was supplemented and expanded. The further development in the system of ideological institutions of the invaders has been acquired.

During the research, it found that loss of cultural wealth was one of the important problems that the war had left. Cultural values are the heritage of the whole people and the nation. They include the memory of the great events, people, the history of many generations. The issue of the restitution of cultural property at the state level is to create international institutions which give the hope for renewal of the national heritage. A detailed study of the history of the museum movement funds is an important task for modern historical science. Today, researchers have the opportunity to work with classified documents of the Soviet era. This allows us to reproduce the objective picture of the robbery of the national heritage, to trace the paths of the movement of cultural values, their current location.

By their scale, these losses had no analogues in the history of Ukraine. That was not only a loss due to hostilities, it was an ideological policy that was aimed at barbaric looting and complete destruction of cultural identity. This tragic page in the history of the war is still not overcome, and in one way or another it affects on

different spheres of culture and cultural cooperation of nation, and interstate relations.

With the beginning of Germany's attack on the USSR, there was the question of the fate of museum, archival and library gatherings on the territory of the country that was endangered. In condition of the war, the issue of protection and preservation of cultural property acquired a particularly political color. The organization of export from the front-line districts of historical and cultural values was carried out within the framework of measures on evacuation of the population and property of industrial enterprises, collective farms, state farms, establishments and organizations on the principles of strict centralization. We have found that the Soviet government at first rescued "ideologically valuable" exhibits. If the salvation of all museum valuables was impossible, they were left or deliberately destroyed.

The Nazis in the occupied territories have begun the irreversible destruction of evidence of cultural identity. The implementation of such plans could lead to a shred of historical consciousness. During the Second World War, the destruction of Ukrainian cultural and documentary values was carried out not only during hostilities, but also deliberately - on the basis of the concept specifically developed by Nazi ideologists. Its founder, Alfred Rosenberg, believed that it was enough to destroy the monuments of the people culture, so that in the second generation he ceased to exist as a nation. During the war Nazi occupiers pursued a targeted policy of anti-Ukrainian cultural genocide. They deliberately destroyed, exported and distorted all the most valuable and most important spiritual and material heritage, first of all, all that formed the basis of the national spirit of the people - its eternal patriotic desire for the development of its culture, language, identity, and statehood.

In that way, the hardship of the war remains a black spot in the culture of Ukraine. At that time, museums, archives, libraries and others were destroyed. Many of the USSR evacuee historical and cultural values, which remained mostly in Russian repositories and museums and robbed by the Nazis, have not been

reverted to these days. This question is extremely difficult and slowly solved at the highest interstate level.

ЗМІСТ

ВСТУП…… 3

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРІОГРАФІЯ І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ…… 7

РОЗДІЛ 2. МУЗЕЙНИЙ ФОНД УРСР НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ…… 12

2.1. Культурне життя УРСР в передвоєнні роки…… 12

2.2. Організація радянської евакуації музейних фондів УРСР…… 15

РОЗДІЛ 3. ВИВЕЗЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ УРСР НАЦИСТСЬКОЮ НІМЕЧЧИНО…… 21

3.1. Культура України у стратегічних планах Третього Рейху…… 21

3.2. Діяльність Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга на теренах окупованої УРСР……. 24

3.3. Доля музейних фондів УРСР в контексті знищення та пограбування національних скарбів…… 30

РОЗДІЛ 4. ПОВЕРНЕННЯ З ЧУЖИНИ: ДОЛЯ ВИКРАДЕНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ……. 38

4.1. Межі міжнародно-правових понять «реституція»……..…….. 38

4.2 Українсько-німецькі відносини в контексті повернення та реституції культурних цінностей…… 44

ВИСНОВКИ…… 57

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ……. 61

ДОДАТКИ……. 69

ВСТУП

Актуальність роботи. Втрата культурних цінностей – один із найтрагічніших наслідків Другої світової війни. Відсоток культурних збитків України у загальному списку під час цієї війни за офіційними джерелами становить приблизно 53%. Такі масштаби втрат культурних та національних цінностей нашої держави є свідченням цілеспрямованої політики нацистських окупантів, що мала на меті знищення українського народу.

Висвітлення методів і засад культурної політики на окупованих землях ще й нині залишається мало розробленою проблемою. У радянській історіографії панував спрощений підхід до цього питання. Друга світова війна спричинила надзвичайну розруху в духовній сфері українського народу. Адже волею імперських амбіцій двох тоталітарних держав Україна стала однією з основних арен жахливої битви в полум'ї якої горіли і знищувалися скарби нашого народу. За роки німецько-радянської війни з України було вивезено велику кількість матеріальних і духовних історико-культурних цінностей, в тому числі й велику кількість архівних документів, рукописних та інших джерел.

Як висновок, постає питання щодо реституції переміщених культурних цінностей. Зі становленням незалежності України починають розвиватися міжнародно-правові відносини з питань реституції. Хоч перші кроки співпраці між Україною та Німеччиною спершу давали свої плоди,але все ж поставав ряд проблем не вирішених до сьогодні.

Культурне майно, яке було вивезено з території Німеччини та її сателітів до території СРСР, як компенсація за знищення перейшли у власність СРСР. В кінцевому результаті це майно нині є надбанням Росії, яке має законне підтвердження. Але територію УРСР ці закони ніяк не охоплювали, хоч за роки війни гітлерівською армією було знищено та розграбовано величезний масив культурного надбання саме на території сучасної України. Але право України на свою частину компенсації, як інших

колишніх союзних республік, по суті, невраховано. В свою чергу Німеччина навмисне закриває очі на такі аспекти в питаннях реституції. Так, німецький Уряд вважає, що з своєї сторони виконав свої міжнародно-правові зобов'язання, бо давно повернула всі фонди та колекції, що були власністю СРСР. А якщо Україні їх не повернули, то питання реституції має бути підняте між Україною та Російсько Федерацією або на інших територіях.

Але з позицій українських втрат культурних цінностей внаслідок війни, такий підхід до проблеми вочевидь є несправедливим щодо України як жертви агресії з боку нацистського режиму Німеччини. Адже він не дає жодної відповіді на вкрай важливе для нас питання про те, як бути з безповоротними втратами цінних фондів, втратою фактично деяких цілих провінційних музеїв, експонати яких так і не повернулися в Україну? Як подолати наслідки втрат і хоча б частково компенсувати ці втрати? Адже це втрати культурного надбання всього українського народу, які складають цілі пласти національної культури і не можливо не говорити про компенсацію цих втрат. Цілком очевидно, що саме неясність перспектив подальшого співробітництва з Німеччиною в питаннях реституції призвела до істотної зміни суспільної думки в Україні, яка набула суперечливого, контраверсійного характеру, що, в свою чергу викликало доволі суперечливу реакцію української влади.

Ясно одне, що проблема переміщених культурних цінностей дуже складна і багатогранна. Окрім суто моральних аспектів, вона є сферою «великої політики» та міждержавних стосунків. Але найбільш важливою її частиною ми вважаємо вирішення питання про відкритість і вільний доступ до переміщених культурних цінностей. Бо культура передусім повинна служити науці, мистецтву та суспільству в цілому.

Об'єктом дослідження є музейний фонд УРСР під час Другої світової війни та проблеми реституції переміщених цінностей.

Предмет дослідження є доля історико-культурних цінностей та етнокультурної спадщини українських музеїв в роки Другої світової війни.

Мета роботи полягає у всебічному та комплексному вивченні масштабів втрат музейних фондів та проблем міжнародно-правових відносин в питаннях реституції культурної спадщини.

Для реалізації мети необхідно вирішити ряд **завдань**:

– дослідити джерельну базу, історіографії проблеми, що вивчається;

– проаналізувати інформацію про радянську евакуацію культурних цінностей;

– охарактеризувати процес вивезення музейних експонатів окупантами;

– подати дані про викрадені музейні фонди, вивезені армією нацистської Німеччини;

– визначити проблеми реституційних процесів;

– дослідити проблеми українсько-німецьких відносин в контексті повернення культурних цінностей.

Хронологічні рамки визначені межами періоду німецько-радянської війни (1941-1945 рр.).

Географічні межі дослідження визначені територією Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Практичне значення одержаних результатів магістерської роботи полягає в тому, що фактичний матеріал, теоретичні положення та висновки можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з музеєзнавства, можливості використання основних положень, висновків і фактичного матеріалу для дослідження дотичних до теми проблем. Матеріали даної роботи можуть бути певним внеском у втілення єдиної мети повернення народу того, що не згоріло в полум'ї світової війни.

Апробація результатів дослідження здійснена на секційному засіданні в рамках науково-практичної конференції студентів та молодих науковців «Молода наука» (2019).

Структура роботи підпорядкована меті та завданням дослідження. Кваліфікаційна робота складається із вступу, 4 розділів і 7 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури та додатків Обсяг

основної частини роботи складає 60 сторінок машинописного тексту, загальний обсяг кваліфікаційної роботи 71 сторінку.

РОЗДІЛ 1
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРІОГРАФІЯ І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Джерельну базу складають опубліковані документи (секретна Постанова ЦК ВКП (б) і РНК СРСР 27 червня 1941 р.: «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів і цінного майна» [9], Лондонська Декларація від 5 січня 1943 р. щодо переміщених культурних цінностей і питань реституції) [7]. Договір союзних держав із Німеччиною (Версальський договір) 1919 р. [5]. «Конвенція про міри, направлені на заборону та попередження про ввезення, вивезення та передачу права власності на культурні цінності» [6]. Повідомлення Надзвичайної державної комісії про руйнування і звірства, скоєні фашистськими загарбниками у Києві 1944 р. (витяг) 1944 р. [8]. Зазначені документи дозволяють відтворити картину ставлення радянської держави до порятунку культурних цінностей, а також дослідити положення міжнародного права щодо механізму повернення незаконно переміщених культурних цінностей.

Також в роботі використана група зображальних джерел, що дає можливість підтвердити факт викрадення унікальних доробків мистецтва (див. додаток А).

Обсяг опрацьованих джерел являє собою достатню інформативну базу, використання якої дало можливість виконати поставленні завдання дослідження.

Переосмислення історії Другої світової війни значною мірою прикувало до себе увагу багатьох істориків, які намагалися вивчити колосальні втрати культурних цінностей та висвітлити їх масштаби. Утворення нових держав на території СРСР висунуло на перший план питання про належність культурно-історичних цінностей, які були переміщені до колишньої загальносоюзної столиці. Постала проблема з’ясування долі культурних цінностей, що були вивезені з України під час

Другої світової війни й були або втрачені, або знайдені й повернуті радянськими представниками після війни, проте які не потрапили до відповідних довоєнних власників: музеїв, бібліотек, архівів. Це питання лишається актуальним і дотепер. До того ж, воно ускладнюється тим, що досі не вироблені загальні підходи до розуміння принципів реституції трактування міжнародно-правових норм у сфері обігу культурних цінностей.

Такі радянські дослідники як Сімкін М., Пелькіна Л., Факторович М. у своїх роботах висвітлили питання про долю музейних, архівних та бібліотечних зібрань на території країни, які опинилися під загрозою. Врятуванню і збереженню музейних цінностей як головному напрямку музейної справи військового часу присвячена велика література. Авторами робіт є історики, журналісти, музейні працівники. Серед публікацій багато спогадів учасників подій. Дану тему намагались розкрити Акуленко І. та Юнак Н. [18]. У книзі «Гуманізм і варварство. Про врятування культурних цінностей у період Великої Вітчизняної війни 1941-ті – 1945-ті рр.» (Київ, 1987) були використані матеріали багатьох центральних і регіональних архівів, матеріали музеїв. Автори присвячують роботу характеристиці втрат і збитків, завданих нацистськими загарбниками пам'яток культури та музеях країни. Але прорахунки влади у цій сфері традиційно залишалися поза увагою істориків.

Проблема переміщених в роки війни культурних цінностей сформувалася в пострадянській історіографії як окрема тема. Найбільш вагомим пострадянським дослідженням в даній тематиці є кандидатська дисертація Ткаченко М. «Музеї України під час Другої світової війни (1939-1945)», яка стала певним фундаментом для досліджень з цієї теми та намітила напрями подальших наукових пошуків [62].

Сучасні дослідники також піднімають питання щодо організації вивезення із прифронтових районів історичних та культурних цінностей. Особливу увагу радянській політиці евакуювання відвела Фатігарова Н. [66]. Свою роботу автор присвятила в основному державній політиці у сфері

музейної справи в 1941-1945 рр., детально проаналізувавши всі рішення державних органів. Авторка розглядає прорахунки і упущення радянської влади, які ускладнили роботу музеїв та призвели до величезних втрат культурних цінностей. Також належну роль вона віддає працівникам музейних установ. Роботі радянських музеїв в роки війни присвячена обширна стаття Сімкіна М.П. [58]. Його робота є дуже важливою, адже спирається на широке коло джерел, які вводились в науковий обіг.

В плані злочинних дій Німеччини в культурному аспекті досить доречною є робота Коваля М. [37]. В якій автор розглядає проблеми української культури в роки війни і велику увагу приділяє планам німецьких окупантів щодо музейних фондів.

Сучасні автори активно досліджують діяльність німецьких та румунських ідеологічних штабів, що була спрямована на розграбування культурних цінностей. Так, Кашеварова Н. присвятила свої роботи цій темі [34]. В них авторка розкриває суть Оперативного штабу Розенберга, мету створення, складові його діяльності. В даній сфері показовою є також робота Зініч М. [32]. В ній така структура як штаб Альфреда Розенберга розглядається через окремі підрозділи, які детально описують грабіжницьку діяльність.

Ключовим джерелом є робота Грімстед П. та Боряка Г. [26]. Тут проаналізовано документи, які містять багато нової інформації щодо трагічного винищення архівних, бібліотечних і музейних цінностей, архітектурних пам'яток в Україні під час Другої світової війни. Світові відкриваються також нові важливі деталі щодо пограбування і вивезення нацистами з України на Захід архівних документів, бібліотечних фондів, музейних експонатів; відносно вивезення радянськими військами наприкінці війни аналогічних цінностей з Німеччини і Східної Європи; щодо діяльності західних союзницьких реституційних комісій після війни.

Проблемі переміщених культурних цінностей та їх вивезення з території України присвятила свою роботу В’ялець А. [23]. Її дослідження

присвячене різним обставинам щодо проблем реституції та повернення національного культурного багатства. Авторка надає уточнені списки з втраченими експонатами з різних музеїв УРСР.

В контексті масштабів втрат Горбик В. та Кот С. у своїй праці «Нищення археологічних, історичних та архітектурно-монументальних пам'яток України в роки Другої світової війни» вперше звертають особливу увагу на те, що «масштаби нищення культурних цінностей були настільки значними, що ми маємо цілковите право говорити про зміну культурного середовища на території проживання цілого народу. Досі недослідженими лишаються морально-психологічні, етно-соціальні та культурні наслідки цієї катастрофи, які мали вплив на кілька повоєнних поколінь населення України» [25].

Проблема реституції культурних цінностей значну увагу приділив Акуленко В.І. у ряді видань: «Політико-правові проблеми повернення культурних цінностей між державами СНД» [14]. Злочини проти пам´яті. Про нищення культурних цінностей на Україні [12]. Також, не менш важливими є роботи Сергія Кота Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права. Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи [39]. Повернути культурне надбання можна. Була б добра воля [40].

Автори проаналізованих робіт роблять висновки про значення історичного досвіду розвитку і організації музейної справи в роки німецько-радянської війни. Ефективність державної політики, що була спрямована на порятунок і збереження культурних цінностей, на активне включення музейної спільноти в ідейно-політичну і культурно-освітню роботу, була обмежена прорахунками і помилками.

У цілому наявна література є достатньою для об'єктивного дослідження теми, що замовлена.

Під час написання кваліфікаційної роботи нами було використано наступні **принципи**:

– принцип історизму, який вимагає висвітлення минулих подій в їх історичному контексті;

– принцип всебічності, спрямований на аналіз об’єкта дослідження в контексті його внутрішніх і зовнішніх взаємозв’язків;

– принцип багатофакторності, який передбачає дослідження всіх аспектів, що мали свій вплив на процес створення «штабів мародерства».

Ми звернулися до загальнонаукових та історичних **методів дослідження**, а саме:

– описовий метод нами було використано при дослідженні історії музеїв у роки війни, діяльності радянських угрупувань створених для евакуації;

– завдяки методам аналізу і синтезу спробували висвітлити характерні риси структурних елементів німецьких штабів та їх ідейне підґрунтя при розграбуванні культурного надбання УРСР.

Таким чином, при дослідженні долі історико-культурних цінностей українських музеїв в роки Другої світової війни було застосовано ряд принципів і методів, що дозволили дослідити особливості радянської і нацистської політики в галузі культурних цінностей, а також визначити масштаби втрат етнокультурної спадщини на окупованій території у зазначений період. А також, осліити проблеми вирішення ряду питань в контексті реституції культурних цінностей та повернення їх до Батьківщини.

РОЗДІЛ 2
МУЗЕЙНИЙ ФОНД УРСР НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

2.1. Культурне життя УРСР в передвоєнні роки

Для того, аби зрозуміти «культурну ситуацію» навколо цінностей України на початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр. важливе місце займає характеристика довоєнної музейної мережі. Щодо створення одних з найбільших колекцій України. Формуються вони ще далеко, на межі XVIII та XIX ст. і безпосередньо були пов'язані з величезним на той момент, суспільним ажіотажем навколо античних старожитностей Причорномор'я. Варто зазначити, що більшість музеїв України беруть свій початок в період так званого «музейного буму». Цей термін пов'язаний з революційними подіями 1917 р. та громадянською війною, коли тисячі власників приватних колекцій змушені були емігрувати, рятуючись від хаосу та сваволі. Як приклад, території Полтавської та Харківської губерній, тут у 1920 р. діяло вже більше 50 музеїв, що були створені місцевими органами влади на базі культурних цінностей, знайдених у покинутих садибах та в міських квартирах [2].

Ще одне потужне джерело притоку багатьох особливо цінних експонатів стали організовані радянською владою масові кампанії вилучення церковних цінностей під приводом боротьби з голодом та ліквідації монастирів в період 1921-1922 та 1923-1926 рр.. Але не дивлячись на це, дякуючи самовідданості музейних співробітників, деяку частину цінностей вдалося врятувати від переплавки та продажу за кордон. Згодом поповнення музейних фондів здійснювалося в основному за рахунок систематичних археологічних та археографічних експедицій [12, с. 136]. В сукупності ці фактори стали фундаментом багатства та різноманітності колекцій українських музеїв, більшість з яких не відставали від музейних фондів Європи.

Загальна кількість музеїв, які діяли в Україні напередодні війни до сьогодні не є усталеною в науковій літературі. Зокрема, протягом тривалого періоду (фактично, до початку 90-х рр. XX ст.) побутували дані щодо діючих установ в кількості 151 музею УРСР в передвоєнні роки. [15, с. 82] Ця фігурувала, в публікації газети «Правда» в 1947 р., і які згодом дублювалися в багатьох виданнях8. Ці дані ґрунтувалися на офіційних довідкових матеріалах РНК України за 1944 р., а також на повоєнних статистичних виданнях, в яких ретроспективно наводилися відомості станом на 1 січня 1941 р. [12, с. 201].

Початок 90-х рр. XX ст., з'являються перші публікації, в яких на основі аналізу довоєнних статистичних зведень та опублікованих матеріалів стверджувалося, що традиційні дані щодо чисельності українських музеїв напередодні війни є відчутно заниженими. Натомість зазначалося, що станом на 1 січня 1941 р. на території України працювало, не багато-не мало, 174 музеї різного типу й напрямку. Більшість з них (історичні, археологічні, краєзнавчі, художні, меморіальні) підпорядковувались Наркомату освіти та його обласних відділів, Управління в справах мистецтв при Раді народних комісарів УРСР, а також Академії наук. Більше того, були створені музеї з новими напрямками, а саме музеї присвячені, зокрема, історії медицини, педагогіки, права, розвитку шляхового будівництва та водного транспорту, харчової промисловості і т.д. [15, с. 32].

Візьмемо до уваги музейні фонди найбільших культурних центрів Києва, Дніпропетровська, Харкова, Одеси. Тут налічувалося від ста тисяч до півмільйона експонатів. Десятки тисяч пам'яток культури зберігалися в інших центральних та обласних музеїв. Проте, навіть сьогодні до кінця не відома точна цифра музейних експонатів УРСР. Безліч досліджень на основі повоєнних даних Міністерства культури УРСР вказували, що увесь музейний фонд України напередодні війни нараховував близько 3 млн. одиниць музейних колекцій [16, с. 48]. Редагуючи ці дані, деякі дослідники уточнюють, що за офіційними статистичними даними в 151 музею,

нараховувалося близько 2,8 млн. експонатів. Враховуючи фонди університетських та відомчих музеїв, загальний музейний фонд України слід оцінювати в близько 6 млн. експонатів [16, с. 49].

Однак і цю цифру не можна вважати остаточною, тому що значна частина музейних фондів УРСР напередодні війни ще не публікувалися на той час, а щодо документації фондів, то експонати фігурували в ній за різними принципами - під одним порядковим номером міг публікуватися лише один предмет, або ж - повністю колекція. За наказом уряду СРСР плани евакуації музейних фондів на випадок непередбачених обставин, так званий «план розвантаження» був спланований ще в 1936 р. в рамках розробки загальних евакуаційних заходів на випадок воєнних дій на територіях, прилеглих до західних кордонів Радянського Союзу [20, с. 114-115]. У відповідності зі складеними наркоматами освіти Росії, України та Білорусії списками була вирішено, що потребуються вагони та певні евакуаційні бази (евакобази) в глибинних районах СРСР.

Але варто звернути увагу на те, що такий проект був створений ще тоді, коли в радянському суспільстві не допускалась навіть думка про те, що події війни в Європі, які насувалися, можуть торкнутися власне території СРСР. А тому списки музейних фондів, які підлягали евакуації були дуже мізерними. Це підтверджувалося вже в 1938 р., під час проведення генеральної інвентаризації музейних цінностей. Тоді директори музеїв отримали розпорядження скласти списки найцінніших предметів, розбивши їх на три категорії за ступенем художньої та історичної значущості, саме від цього мала залежити черговість евакуаційних заходів. [64, с. 167]

Отримані дані доводили, що необхідно було повністю переглянути «план разгрузки» 1936 р., зокрема, збільшення залізничного рухомого складу та чисельності евакобаз. Проте всі звернення до Генерального штабу Червоної армії з проханням переглянути плани евакуації музейних установ лишились безрезультатними. На думку військових, це було б можливим лише за умови загального перегляду планів евакуації, а як відомо, все

залежало від центральних урядових органів. Таким чином, ми розуміємо, що на початку війни музеї були готові до вивозу своїх фондів у межах планів 1936 р. та передбачених ними фінансових засобів, тари, робочої сили, транспорту, евакобаз. При цьому багато музеїв, досить віддалених від державного кордону, взагалі не мали планів евакуації [64, с. 201-202].

Отож, навіть теоретично загальні радянські плани евакуації музейних цінностей на випадок збройного нападу на територію СРСР були надзвичайно не шаткими та недосконалими.

2.2. Організація радянської евакуації музейних фондів УРСР

На сучасному етапі переосмислення історії Другої світової війни увага громадськості значною мірою прикута до проблем колосальних втрат культурних цінностей. Ці втрати не мали аналогів в історії України. То були не лише прямі жертви бойових дій, то були об’єкти спеціально розроблених акцій, які були спрямовані на варварське розграбування та повне нищення. Ця трагічна сторінка в історії війни й досі не подолана, і так чи інакше впливає на різні сфери культури та культурного співробітництва народів, на міждержавні стосунки.

На початок Другої світової війни стали очевидними результати радянського підходу щодо музейної справи. По-перше, старі досвідчені музейні кадри були замінені новими, що складалися з робітників і селян та були для держави «благонадійними». По-друге, перетворивши музеї в «політосвітні комбінати», влада починає використовувати їх пропагандистський потенціал (активізація діяльності музеїв у військовому, антирелігійному вихованні тощо) [61, с. 34].

Радянська анексія західноукраїнських земель призвела до трансформації суспільно-політичного життя. Перелічені вище особливості музейної діяльності були розповсюджені і на цей регіон. Відбулася руйнація культурної інфраструктури, що була створена місцевою українською інтелігенцією. Модель суспільних перетворень у новостворених західних

областях України була скалькована з радянської України. Їх суть - активна насильницька радянізація і русифікація суспільно-політичного життя. Починаючи з 1939 р. відбувається так звана «культурна революція» на західноукраїнських землях. Гаслами якої було підняття рівня культури, але наслідками стало нищення бібліотек, спалення літератури, закриття музейних установ тощо [42, с. 167].

З часу нападу Німеччини на СРСР на фронті гостро постало питання про долю музейних, архівних та бібліотечних зібрань на території країни, які опинилися під загрозою. Організація вивезення із прифронтових районів історичних та культурних цінностей здійснювалася у межах заходів по евакуації населення та майна промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, установ і організацій на засадах жорсткої централізації [37, с. 116].

24 червня 1941 р. постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР було створено Раду по евакуації. Спочатку керував нею Л. Каганович. Але уже в середині липня склад Ради значно змінився і очолив її М. Шверник. У наркоматах та відомствах почали створювати спеціальні групи – відповідні комісії і уповноважені по евакуації. Зокрема, в Україні за рішенням ЦК КП(б)У і РНК УРСР від 26 червня 1941 р. було організовано Комісію по евакуації на чолі із заступником Голови РНК УРСР Д. Жилою. Одночасно ЦК КП(б)У і Раднарком республіки обирали уповноважених по керівництву евакуацією в областях, містах і районах. Як правило, це були секретарі обкомів, міськкомів і райкомів партії [39, с. 176-178].

Основні завдання і зміст заходів по евакуації визначалися постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 червня 1941 р. «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів і цінного майна», яку негайно було передано телеграфом усім командуючим фронтами і арміями, Військовим Радам фронтів, наркомам промислових наркоматів, секретарям відповідних партійних органів республік і областей. В першу чергу евакуації підлягало найважливіше майно, що мало велику державну роль, а також мирне населення. Крім Ради по евакуації, прийняття рішень про здійснення

вивезення надавалося Військовим Радам фронтів. Безпосередньо ж їх виконання покладалось на місцеві органи влади. Загалом, в тексті постанови прямо не йшлося про культурні цінності [27, с. 138]. Можна зробити припущення, що вони були серед «інших цінностей» державного значення, які мали підлягати евакуації. Про це свідчать, зокрема, розпорядження почати підготовку до вивезення цінностей найбільших ленінградських музеїв, що надійшли уже 23-24 червня, та затверджена Політбюро ЦК ВКП(б) таємна постанова Ради Міністрів СРСР від 27 червня 1941 р. «Про вивезення із Москви державних запасів коштовних металів, коштовних каменів, Алмазного фонду СРСР та цінностей Збройної палати Кремля», за якою евакуація таких цінностей мала відбутися не лише із тих установ, які були зазначені, але й з інших музейних установ. Здійснити це доручалося органам НКВС та Державному банку СРСР [41, с. 23].

Але навіть в умовах війни, питання що стосувалося збереження культурного фонду УРСР набувало особливої гостроти, зокрема політичної. . Поставали невідкладні завдання, які радянський уряд мав вирішити, аби не втратити культурну спадщину, що мала велике історичне значення. В червні-липні 1941 р. виходить розпорядження уряду, згідно якого з прифронтових районів, а також з тих територій, яким загрожувало бомбардування, почали евакуювати в глибокий тил країни музейні цінності. Музейні фонди евакуювалися в осеовному на схід [27, с. 48]. До Уфи, Оренбурга, Красноярська та Новосибірська вивозилися найбільш важливі експонати з музеїв Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Полтави, Чернігова, а також найцінніші фонди Центральної наукової бібліотеки АН УРСР: рукописи XII-XIV ст., автографи І. Тургенєва, Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, М. Горького та інших, не менше відомих письменників; колекції рідкісних видань, як вітчизняних, так і іноземних. Також слов'янські кириличні стародруки, естампи та репродукції, збірки книг із кабінету революційної преси - всього близько 300 тис. одиниць [41, с. 86-87].

Одночасно за вказівкою Ради по евакуації в екстреному порядку розроблявся загальний план вивезення музейних цінностей у тил, який був симбіозом евакуаційних методик та розрахунків 1936 та 1938 років. Передбачалося, що музейні фонди, які підлягають евакуації, поділяються на три групи залежно від їхньої історичної та культурної цінності. Експонати світового значення належало евакуювати в першу чергу. Важливим аспектом було місце їх перебування в евакуації. [36, с. 118] Безпосереднє керівництво переміщенням експонатів центральних та республіканських музеїв мали здійснювати музейні відділи наркоматів освіти та комітетів у справах мистецтв союзних республік, Академії наук союзних республік. Відповідальність за вивезення цінностей музеїв обласного і районного підпорядкування покладалася на місцеві відділи народної освіти, відповідні управління в справах мистецтв та керівників відомчих організацій [37, с. 193-194].

Аналізуючи події 1941 р. можна помітити, що справжні обставини евакуації культурних цінностей дуже відрізнялися від визначених директивами схем. Зрозуміло, що вивозити музейні та архівні колекції в таких умовах просто не встигали. Окрім того, дуже заважала розгубленість та паніка працівників музейних установ. Це особливо позначилося на ефективності першочергових заходів по евакуації в наближених до західного кордону областях УРСР. Це відбувалося внаслідок дуже швидкого просування нацистських військ. Через це з деяких областей України музейні фонди взагалі не підлягали евакуації. Вінницька, Волинська, Дрогобицька, Житомирська, Кам'янець-Подільська, Львівська, Станіславська, Тернопільська, Чернівецька області постраждали найбільше [15, с. 201].

Для вирішення завдань евакуації культурних цінностей з центральних, східних та південних областей республіки було ще достатньо часу. Але не зважаючи на це, тут також виникали труднощі як об'єктивного, так і суто організаційного та суб'єктивного характеру. Зокрема, детальний розгляд обставин вивезення музейних фондів вказує на той факт, що за визначених

організаційних засад евакуації, відповідальних працівників Наркомату освіти УРСР та Управління у справах мистецтв при РНК УРСР було практично усунуто від безпосередньої участі в керівництві вивезенням культурних цінностей та здійсненні контролю за переміщенням експонатів. Вони опинилися в ролі бездіяльних статистів [27, с. 67]. Це ж стосувалося і місцевих органів даних установ.

Більшість співробітників музеїв брали на себе велику відповідальність, бо часто їм доводилося самостійно вирішувати усі організаційні питання, щоб врятувати найцінніші фонди, так як часу на роздуми не було. А це було не тільки надзвичайно нелегкою і копіткою організаційною справою, але й виснажливою фізичною роботою. Варто уявити, що вага багатьох музейних експонатів перевищувала десятки кілограмів, а вага укомплектованих ними ящиків - два центнери, а іноді й більше. Як правило, і самі ящики та тюки музейні співробітники виготовляли власноруч [22, с. 12]. Тож, фактично, вся праця повністю лягала на плечі співробітників музеїв, крім того вони займалися й розвантаженням музейних експонатів. Між тим, здійснене на початку війни жорстке скорочення штатів і бюджетів музеїв, їх переведення на режим так званої «консервації» (коли залишалась мінімальна кількість співробітників, іноді сам директор) у зв'язку з мобілізацією осіб призивного віку до лав Червоної армії (наприклад, директори Дніпропетровського історичного музею, Одеського музею російського та українського мистецтва, Київського музею західного та східного мистецтва) зумовило ситуацію, за якої в музеях УРСР залишалися працювати лише жінки. [22, с. 14-15] Ці обставини витворювали необхідність максимальної ініціативи та самовіддачі від тих, хто лишався на праці і забезпечував евакуацію музейних цінностей.

Керівництво Військових Рад фронтів та Рад оборони міст всілякими способами затягували з відданням наказів про евакуацію, чекаючи безпосередніх вказівок з Москви. Але звідти їх давати також не поспішали. І як правило, такі розпорядження давали лише з приходом критичного моменту. Така нерішучість, крім об'єктивних причин суто воєнного

характеру, була ще й прямим наслідком тієї загальної атмосфери страху щодо прийняття самостійних рішень, взаємної недовіри і підозрілості, що панувала серед воєначальників та керівників внаслідок нової хвилі репресій, пов'язаних із обвинуваченнями у «панікерстві» та «боягузтві». [11, с. 23-24] Тому в більшості випадків експонати музеїв транспортували вже в умовах безперервних бомбардувань авіацією противника, іноді за лічені дні до захоплення міст німецькою армією.

Так, практично випадково директору Сумського художнього музею А. Маршалові вдалося домовитися з офіцерами Червоної армії і вивезти деяку частину музейних фондів з ешелоном, який евакуював останніх відступаючих червоноармійських військових. Великий значення мало ще й те, що наприклад, евакуація музеїв Дніпропетровська, Нікополя, Харкова почалася лише з вторгненням німецьких військ на ці області. Бо дуже часто будь-яка турбота працівників музеїв про своєчасну евакуацію культурних цінностей розцінювалася як «панікерство». Рада оборони Севастополя (тоді РРФСР) взагалі заборонила евакуацію знаменитої діорами Рубо, присвяченої подіям Кримської війни 1856 р., мотивуючи це необхідністю підтримання бойового духу солдатів. Внаслідок цього видатна пам'ятка культури згодом отримала значні пошкодження, втративши 500 кв. м. своєї площі [26, с. 134]. Коли, нарешті, надходила команда про початок загальної евакуації, то це ще не означало, що вона торкнеться й музейних фондів. У більшості радянських партійних та державних керівників протягом 20-30-х років сформувалося зневажливе ставлення до культурних цінностей, які в офіційній пресі тих років іменувалися «старим мотлохом». Цінності музеїв знищувалися з ідеологічних мотивів, розпродувалися за безцінь за кордон у мирний час. В умовах воєнного часу ситуація не дуже змінилася Так, сумські керівники відверто заявили дирекції Сумського художнього музею на прохання про надання транспорту для евакуації, щоб ті «не набридали зі своїми картинками» [24, с. 197]. Таким чином, ідеологічний підхід у вирішення

складних питань порятунку культурної спадщини у воєнний час був визначальним.

РОЗДІЛ 3
ВИВЕЗЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ УРСР НАЦИСТСЬКОЮ НІМЕЧЧИНОЮ

3.1. Культура України у стратегічних планах Третього Рейху

Історики визнали, що дві третини від культурних втрат колишнього СРСР у Другій світовій війні складають втрати України. Під час жахливих бойових дій було знищено велику частину етно-культурної та етно-соціальної спадщини України. Було розграбовано, спалено, спаплюжено найбільші музейні та культурні центри України.

Ми погоджуємося із думкою, що озвучили дослідники Сергій Кот та В'ячеслав Горбик про те, що культурні втрати нашого народу є наскільки великими, що після війни вони змінили культурні ситуацію в Україні. Цей жахливий аспект не можна ніяк оцінити, про це навіть складно говорити, адже по наш час залишається недослідженими морально-психологічні, етно-соціальні та культурні, великої світової катастрофи, яка наклала свій відбиток ще на багато поколінь після цього [15, с. 201].

Обставини, за яких перевозили культурні надбання з України були різноманітними. Це, по-перше, евакуація до РСФСР; по-друге, вивезення пам'яток до Німеччини, Румунії та Угорщини під час того, як ці країни виступили окупантами нашої держави. Саме тоді відбувалось культурне мародерство, матеріальні збитки якого важко оцінити ще й досі. Вражають схеми та планомірність пограбувань і серйозне ставлення нацистів до культурних цінностей тих територій, які вони окупували. Важливо зазначити відношення Е. Коха до діяльності німців на окупованих територіях: «Для поведінки німців у рейхскомісаріаті повинна бути вирішальною та точка зору, що ми маємо тут справу з народом, який є в усіх відношеннях неповноцінним» [16, с. 13]. Показовою щодо цього є думка рейхсляйтера Рейхсміністерства окупованих областей Сходу нацистської Німеччини Альфреда Розенберга. Він вважав, що достатньо знищити всю культуру

народу, щоб поработити його. Так він обґрунтовував те, що культура є фундаментом кожного народу, так би мовити, культура – історичний каркас. Ще до нападу на СРСР він подав Гітлерові детальний план вивезення до Німеччини культурних цінностей слов'янських народів [34, с. 75].

Польський дослідник процесів повернення награбованого Ян Прушинський писав, що нацисти трактували поняття «культурна цінність» по своєму, і більшість з них вважалися непотрібним мотлохом і навіть шкідливим надбанням. То з цього не важко зрозуміти, що нацистська ідеологія мала на меті зтерти з лиця Землі нашу націю шляхом винищення культури, адже саме завдяки ній народ може ототожнити та ідентифікувати себе серед інших [38, с. 48].

У проблемах окупаційних аспектів важливе місце посідає питання про різні засоби процесу інтеграції окупованих країн у сфери впливу та контролю Третього Рейху. Цей момент має тісно переплетений з ідеологічними доктринами та реалізацією тієї політики Німеччини, про яку ми говорили. Саме вона передбачала вивчення всього, що несло бодай якусь інформацію про народ. Така поведінка була вмотивована тим, що завдяки всебічної обізнаності, щодо того народу, який хочеш здолати, можна скласти певну схему дій, тобто скласти реальний план дій. Так, ще до того як Німеччина розпочала військові дії, нацисти проводили так звану мистецтвознавчо-культурну розвідку. Її проводили спеціально призначені люди, виконуючи фахові завдання. Вони мали ознайомлюватись з музейними установами, картинними галереями, різноманітними бібліотеками країн сусідів, а потім подавати відомості про їх значення та культурні цінності. Вони отримували каталоги музеїв, фотографії найбільш цінних предметів, які зберігали в сховищах. Особливо для нацистів важливими були культурні пам'ятки, які були створені німецькими діячами культури. Адже вони вважали, що наш народ не мав права на такі культурні надбання, що були створені руками арійців. Нацисти вважали, що тільки вони мають право володіти ними. Але ідея повернення на територію Рейху всього, що пов'язано з німецькою

культурою, була лише прикриттям для організації в майбутньому тотального пограбування окупованих країн [22, с. 44].

На думку американського вченого Джонатана Петропулоса верховна еліта нацизму, не дивлячись на те, що до неї входили найбільш руйнівні особистості, яких до того ще не знала історія, вважали себе найбільшими знавцями в галузі культури, тому стверджували, що тільки арійці зможуть достойно оцінити та зберегти цінності світового значення. Крім того, вони виділяли достатньо велику кількість державних коштів саме мистецтво. Ну і звичайно, судячи з дослідження, приділи досить багато часу [25, с. 41].

Необхідно зазначити, що складність у встановленні матеріальних збитків полягає ще в тому, що музейні цінності окупантам «допомагало» розкрадати і, нажаль, місцеве населення. Прикладом слугує доля картинної галереї Харкова. Збитки становили 72012 одиниць предметів (в деяких наукових статтях такі цифри: з 75000 пам´яток, які зберігалися в галереї напередодні війни, було втрачено близько 7000026) [25, с. 42]. Проте, якщо зрівняти акти, які були складені окупантами та працівниками музею вже після звільнення за основними тезами, а саме по кількості скульптур, картин, дорогоцінних матеріалів, прикрас, дані майже збігаються. Можна припустити, що німці не ставили на облік те, що вони вважали мотлохом, або ж предмети домашнього вжитку і побуту були просто розкрадені ще до вступу в місто німців самими мешканцями, хоча звичайно потім, це все одно було віднесено на рахунок окупантів [55]. Доказом того, що місцеве населення все ж таки могло пограбувати музей свідчить випадок, що був документально зафіксований німцями: 23-24 жовтня 1941 р. до Галереї вдерлися грабіжники. Вони цікавились порцеляновим посудом, а також цінними килимами [55]. Щодо подальшої долі експонатів, з протоколу допиту доктора Роде у 1945 р., який був директором Художнього зібрання Кенінсберга, відомо що, вивезені з Харьківської картинної галереї картини були доставлені окупантам до Вільденгофського замку. Але що з ними відбувалось далі вже нічого не відомо. Ну а для того щоб «замести сліди»

нацисти просто спалили музей. Вогнем знищено було 1207 картин вітчизняних та західноєвропейських художників, 24 скульптури, фарфор, зразки тканин, меблі, український народний одяг, керамічні вироби та інше [54, с. 118].

Отже, музейні цінності – це те, що пов´язує нас з багатьма поколіннями пращурів. Саме завдяки предметам, що зберігаються в музеях ми знаємо про багатовікові традиції культури українського народу, про певні її регіональні особливості. На жаль, не всі витвори української культури та мистецтва збереглися до наших днів. Значних втрат вони зазнали в роки німецько-радянської війни через ідеологічну політику нацистської Німеччини. Так, Адольф Гітлер вважав, що для легшого процесу інтеграції необхідно відібрати у народу історію, бо як відомо, в кого немає минулого, не може бути й майбутнього.

3.2. Діяльність Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга на теренах окупованої УРСР

У 1939 р. в м.Берлін створюється Центральна бібліотека, яка стає центром дослідження германської нації та її історії. Вона мала стати керівною інституцією так званої Вищої школи, головної ідеологічної та наукової організації Рейху, «центром національно-соціалістичного дослідження, навчання та виховання», який здійснював би дослідження в галузі генетики, з расового питання, походження арійської нації та її історії. А також мав стосуватися питань релігії, історії, філософії і так далі. Така бібліотека зобов’язувалась величезні дослідження ідейних супротивників націонал-соціалізму. Проект створення Вищої школи був розроблений Альфредом Розенбергом і схвалений Гітлером ще в 1939 р. Вже через рік, 29 січня 1940 р. А. Гітлер підписує наказ, за яким Розенберг мав право офіційно «продовжувати проводити підготовчі роботи щодо організації Вищої школи, особливо в галузі дослідження та створення бібліотеки», у фонди якої мали надходити розграбовані бібліотеки на окупованих територіях. Відповідно до

наказу фюрера службові інстанції партії та держави повинні були надавати Розенбергу всіляку підтримку в цій роботі. Саму Вищу школу планувалося створити в баварських Альпах після закінчення війни [56, с. 78-79].

У травні-червні 1940 р. території Люксембургу, Голландії, Бельгії та Франції окупує нацистська Німеччина, а отже в їхніх руках опиняються політичні та ідеологічні матеріали. А також різноманітні культурні цінності архівів бібліотек та музейних установ як державної, так і приватної власності. Таким чином у нацистів постало питання щодо обліку та збереження того культурного майна, що залишили власники окупованих територій [63, с. 12]. Як приклад, бібліотеки та архіваи Великих масонських лож у Брюсселі та Парижі, архів та бібліотека банку Ротшильдів у Парижі, бібліотеки та архіви численних єврейських організацій. А також несчсленна кількість приватних колекцій та бібліотек.

Так, 5 липня 1940 р. Адольф Гітлер дає розпорядження шефу Верховного командування вермахту, у якому рейхсляйтеру Альфреду Розенбергу. Це була довірена особа фюрера у справах духовного та ідейного виховання в партії. Йому доручалося досліджувати державні бібліотеки, архіви, канцелярії вищих церковних установ та масонські ложі на предмет цінних для Німеччини видань і матеріалів. Всі політичні документи та ідейні видання, що було направлені проти конфісковувались та підлягали знищенню. Покладаючись на цей наказ Розенберг 17 липня 1940 р. створює відомий в історії «Оперативний штаб служби рейхсляйтера Розенберга для окупованих західних областей і Нідерландів» [34, с. 2-3]. Незадовго до вторгнення на територію Югославії нацистське керівництво розпочало організацію ще одного штабу для Югославії, але потім вирішило створювати лише його нові відділення. Сам штаб згодом був перейменований на «Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга для окупованих областей».

Отже, Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга - нацистська організація Третього рейху, відома, перш за все, своєю практикою грабіжництва культурних цінностей на окупованих територіях під час Другої

світової війни. У штаба була мета - вивчення світогляду та ідей так званих «противників націонал-соціалізму» облік, нагляд та наукова обробка різноманітного культурного матеріалу як державної, так і приватної власності, здійснюючи при цьому масовий вивіз предметів культури до Німеччини. Такі дії давали можливість різнобічне вивчення окупованих країн та систематизація реальних планів та дій [3].

Штаб-квартира ОРР спочатку знаходилася в Парижі у готелі «Commodore». З часом завдання ОРР і територія, на якій він діяв, розширювались і таким чином з'явилась необхідність перенести штаб-квартиру до Берліна, де вона тимчасово розташовувалась у службовому приміщенні на Маргаретенштрассе. З весни 1941 р. управління штабу перенесли на Бісмаркштрассе [2]. Згідно з наказом Гітлера від 1 березня 1942 р., у штабу була єдина мета, це необхідність проведення планомірної ідеологічної боротьби з євреями, франкомасонами та близькими до них ворогами націонал-соціалізму, бо саме вони були на його думку винуватцями війни, спрямованої проти Німецької імперії [16, с. 92]. ОРР мали ретельно перевіряти бібліотеки, архіви, ложі та інші ідеологічні й культурні організації всіх видів на основі відповідного матеріалу та конфісковувати їх для виконання завдань націонал-соціалістичної партії в галузі ідеології та для подальшого їх використання в науково-дослідній роботі Вищої школи. Було зазначено, що подібному розподілу підлягає також власність євреїв, безгосподарна власність і цінності нез'ясованого походження.

З пропагандистською метою нацисти трактували таку політику проявом турботи «справжніх дбайливих господарів» та необхідністю «взяття під охорону» всіх культурних цінностей на окупованих територіях, щоб запобігти їх розкраданню, знищенню та неконтрольованому вивезенню. Тобто нацисти не вважали це мародерством та посяганням на чужу культуру. Хоча вони ж власноруч знищували ті матеріали «ідейних противників націонал-соціалізму», які вважали не потрібними для своїх цілей, тобто такі, які не несли жодної важливої інформації для аналізу ОРР. Пріоритетними у

дослідженні ОРР були єврейське питання та більшовизм. Нацисти вважали, що для того аби здолати ворога, починати потрібно з історії та культури [19, с. 155].

До складу ОРР входило Управління штабу у Берліні, яке очолював штабсфюрер Герхардт Утікаль, та низка відділень і груп, з яких у 1943 р. складалися три основні відділи:

1) Головний організаційний відділ (Hauptabteilung I «Organisation»), який виконував роль секретаріату, відповідав за особовий склад;

2) Головний оперативний відділ (Hauptabteilung II «Einsatz»), обов'язком якого були збереження та облік предметів культури на окупованих територіях;

3) Головний відділ особливих завдань (Hauptabteilung III«Sonderaufgaben»), який займався обліком предметів мистецтва єврейського походження та предметів художнього мистецтва [19, с. 49-50].

Завдання ОРР на окупованих територіях виконували головні робочі групи, які підпорядковувалися безпосередньо Управлінню штабу. Вони були підпорядкованими центрами ОРР. Цим групам підпорядковувались так звані філіали, які розташовувались або за етнічним принципом, або просто в невеликих містах. Структура ОРР не була чимсь постійним, через часту зміну позицій та успіхів на фронті, змінювались і структурні органи Штабу. Деякі треба було ліквідувати, а де потрібно було створювати ще більше філіалів. Захоплення нових територій змушувало керівництво Штабу створювати нові робочі групи та зондерштаби, а з втратою того чи іншого великого міста, навпаки, їх ліквідовували. Усього за час свого існування ОРР нараховував Франції, Бельгії та Північній Франції, Голландії. Головна робоча група «Південний Схід» із центром у Белграді контролювала південно-східні окуповані країни Європи. Три головні робочі групи діяли на окупованій території Радянського Союзу: «Остланд», «Центр», «Україна». Головну робочу групу «Остланд» із центром у Ризі (очолював док Нерлінг) було створено 20 серпня 1941 р. В її складі діяли чотири робочі групи: Латвії

(Рига), Литви (Вільнюс), Естонії (Таллінн) та Білорусі, які контролювали територію Прибалтики, західні та північно-західні області Росії і Білорусь [17, с. 142-143]. З 1 травня 1943 р. за наказом штабсфюрера Утікаля робочу групу Білорусі (Білорусь та західні області Росії) було перетворено на головну робочу групу «Центр» із місцезнаходженням у Мінську.

Крім робочих груп в Берліні набирали наукових експертів, з яких комплектували зондерштаби, які формувались за різними напрямками: «Архіви» (керівник доктор Моммзен, а пізніше – доктор Дюльфер), «Музика» (Геригк), «Рання та стародавня історія» (доктор Райнерт), «Образотворче мистецтво» (доктор Шольц), «Наука» (доктор Р. Хэртель), «Демографія», «Етнографія» та ін. Всі об'єкти, що заслуговують уваги Оперативного штабу, ретельно документувалися, інші ж просто знищувались. До цінностей, які було пограбовано, ретельно перевірялись співробітниками Штабу, вони концентрувалися і проходили первинну обробку у Вільнюсі та Ризі, а далі вирушили на захід [20, с. 94]. Також, вже в Німеччині створювали спеціальні склади, куди привозили вже перевірені цінності: в містечку Лерберг, недалеко від міста Ansbach, Франконія, в замках Кольберг і Нойешванштайн, монастирях Банц, Бухсхайм, в соляних шахтах Бад-Аусзеє. Особливі сховища для архівів перебували у Франкфурті-на-Майні, а пізніше в Хунгене біля Бомберга. Склад «для музичних інструментів та партитури» розташовувався в монастирі Райтенхаслас поблизу Бургхаузена. Окремі споруди були виділені під зберігання матеріалів Вищої Школи НСДАП: замок Аленхайм поблизу Клагенфурта, замок Бреок під Лінц, монастир Фріденберг, замки Крюмсмюнстер і Хоханфурт на Дунаї. Таким чином, видно, що книги надходили в розпорядження Вищої Школи НСДАП, архіви через Генеральне архівне управління Третього Рейху – в фонди федеральних і відомчих архівів. Всі картини, скульптури і т. п. передавалися у відання Ганса Поссе – директора Дрезденської галереї, мистецтвознавця, керівника «спеціальної місії Лінц». Така ретельність не є випадковою, адже у планах «місії» була споруда в рідному місті Адольфа

Гітлера гігантського музею для особистої художньої колекції фюрера [10, с. 94].

Був спроектований величезний комплекс виставкових та службових приміщень, з якого був побудований тільки міст, що зберігся до наших днів. Співробітники Штабу не тільки грабували та знищували. В ході своєї діяльності вони вивозили фахівців, науковців, техніків, письменників і викладачів (складно стверджувати напевно, але швидше за все – на добровільних засадах). Прикладами такого співробітництва з Оперативним Штабом можуть послужити археолог В.С. Пономарьов і музейний працівник Е.А. Калітіна. І хоча «рейхсляйтер Розенберг» називав свої дії порятунком культурних надбань у зоні бойових дій, вивченням проблеми, збором наукового матеріалу або збереженням музейних експонатів в безпечному місці, що б вони пережили цю війну і залишилися для наступних поколінь – ясно видно, що мав місце відвертий грабіж. Це чітко сформулювали у своїх обвинувальних промовах на Нюрнберзькому процесі над головними військовими злочинцями заступник головного обвинувача від США полковник Р. Сторі і обвинувач від Союзу Радянських Соціалістичних Республік Р.А. Руденко [28, с. 148].

Ще одна цікава установа як – «Східна бібліотека» Розенберга (die Ostbucherei Rosenberg), була створена також з ідеологічних понять. Вона мала зібрати всю основну літературу з політичної, ідеологічної, культурної, економічної областей для розуміння більшовизму та російської післяреволюційної дійсності [10, с. 147]. У «Східній бібліотеці» мали збирати й дореволюційну літературу, для того аби вивчати ворога починаючи з «коріння», тобто таким чином нацисти мали загальні уявлення щодо історичного розвитку, геополітики, політики, культури та економіки територій Східної Європи, а також літературу з галузі медицини, природознавства, техніки, промисловості та інших окремих галузей, якщо вони висвітлюють певні особливості більшовицької держави або дають відомості щодо її загального стану та розвитку. Звільнення народів світу від

«єврейського більшовизму», який не лише підкорив та поневолив народи Східної Європи, а й загрожував усім західно-європейським країнам, стало головним лозунгом нацизму.

Отже, в роки німецько-радянської війни знищення українських культурних і документальних цінностей здійснювалося не лише в ході бойових дій, а й цілеспрямовано – на підставі спеціально розробленої нацистськими ідеологами концепції. Її засновник – Альфред Розенберг вважав, що достатньо знищити пам'ятки культури народу, щоб уже в другому поколінні він припинив існувати як нація. В роки війни нацистські окупанти проводили цілеспрямовану політику антиукраїнського культурного геноциду. Не важко зрозуміти, що культурні цінності країн Заходу та Радянського Союзу були предметом особливої уваги нацистів ще до початку війни. Так, було розроблено ідеологічну систему щодо винищення нашої нації, а почали з нищення історії.

3.3. Доля музейних фондів УРСР в контексті знищення та пограбування національних скарбів.

Як відомо, цінність музейних фонів для будь якої нації є надзвичайно високою, адже культурне надбання кожного народу, це його історія та минуле. Радянська оцінка наслідків другої світової війни в контексті грабіжництва, мародерства та знищення культурного фонду СРСР була традиційною. Ситуацію, здебільшого, і не оцінювали як катастрофу, адже підкреслювалась « велика перемога над фашистськими загарбниками», а отже музеї не цікавили нікого. На поверхні були лише фактичні події війни, а сама ідеологія нацистів розглядалась однобічно та дуже обережно. Лише з прийняттям незалежності у дослідників з’явилася можливість попрацювати з документами, які були засекречені більше 50 років, та знаходились в далеких архівних сховищах [12, с. 63].

Нам відомо, що в ході війни етнічна територія України була поділена на територіальні округи, іншими словами дистрикти. У результаті поділів

було утворено такі територіально-адміністративні одиниці: дистрикт «Галичина» що став частиною Польщі, губернаторство провінції Буковина та губернаторство «Трансністрія» (було у розпорядженні Румунії), губернаторство Бессарабія та Рейхскомісаріат отримали назву «Україна». Дистрикт «Галичина» був утворений 1 серпня 1941 року з центром у Львові як адміністративна одиниця у генерал-губернаторстві Польщі, в підпорядкуванні цивільної адміністрації генерал-губернатора Франка. [14, с. 9] Сюди входила Тернопільська, Львівська, Дрогобицька та Станіславівська області. В порівнянні зі східними областями України, західні території стикалися з геть іншою політикою нацистів, щодо культурних надбань. . Діяльністю архівів, бібліотек і музеїв під час окупації тут керувало окреме генерал-губернаторство з центром у Кракові. Так, в цьому регіоні найбільших руйнувань зазнав Львів.

Львівський музей промисловості втратив 273 експонати. Львівський державний історичний музей втратив 11533 одиниці зберігання (предметів археології 10314 од. зб., металу 154 од. зб., зброї 1065 од. зб.).Точні дані про вивезені цінності відсутні, немає довоєнних негативів з цих експонатів. Не відомо, чи ці речі були сфотографовані взагалі. Оригінал списків вивезених речей (німецькою, польською та українською мовами) зберігся в музеї.

Понад 200 творів декоративно-вжиткового мистецтва вивезли німецькі окупанти у березні 1944 р. з Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини і Покуття ім. Й.Кобринського. Згідно зі Списком предметів, які пограбовано в музеї народного мистецтва Гуцульщини та Покуття, складеним 27, 28, 29 березня 1944 року, було вивезено, поміж інших етнокультурних цінностей, 8 гуцульських старовинних дзьобенок, 8 різьблених боклаг, 19 топірців, 8 космацьких покривалець, 6 гуцульських люльок, 11 цілих сорочок [19, с. 149].

Під час Другої світової війни поряд з німецькими нацистами українські культурні цінності вивозили також румуни. За угодою від 19 липня 1941 р. Румунія одержала українську Буковину, де було утворено «Губернаторство

провінції Буковина». Румунськими військами було пограбовано і спалено приміщення Чернівецького краєзнавчого музею. У 1945 році виявилося, що його фонди налічують лише 143 од. зб. Серед інших буковинських музеїв було пограбовано і музей Вижницького училища прикладного мистецтва (нині Вижницький коледж прикладного мистецтва ім. В.Ю.Шкрібляка) [18, с.176]. На початку березня 1944 року румунські війська почали з грабунками залишати Вижницю. З училища було вивезено безцінні експонати, творені викладачами та учнями Крайової різьбярської школи, що зберігалися у Гуцульській кімнаті, кахлі відомого гуцульського майстра О.Бахматюка. До губернаторства «Трансністрія» входили Одеська область, південні райони Вінницької, західні райони Миколаївської області. У «Трансністрії» румунськими окупаційними властями було створено спеціальний апарат пограбування культурно-освітніх установ - «трофейні комісії». З Одеси румуни вивезли понад вісім тисяч томів книг з економіки, статистики, етнографії, історії, також карти. Втрати Одеського історико-археологічного музею АН УРСР, за даними Наркомату освіти України за 1944 рік, становили близько 130 тисяч експонатів [17, с. 197-198].

Рейхскомісаріат України був утворений 20 серпня 1941 року, його очолював Еріх Кох, його штаб- квартира була у м. Рівному. Рейхскомісаріат України складався з шести генеральних округів: «Волинь», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Таврія», «Дніпропетровськ» та українських областей військового підпорядкування: «Харків» та «Крим».

Найактивніше грабували Київ. З Центрального кінофотофоноархіву вивезено довоєнні фото і кіноархіви; із Центральної бібліотеки АН УРСР німці вивезли науковий архів, фототеку документального матеріалу, що фіксував десятки тисяч пам’яток культури України, багатолітні археологічні надбання16. Також група Кюнсберга у складі 50 осіб на чолі з доктором Паулсеном протягом двох місяців готувала до відправлення з України величезний масив економічної, статистичної, географічної та етнографічної літератури, яка, на їхній погляд, могла становити військовий інтерес [23, с.

22]. З Історичного музею на території Києво-Печерської лаври окупанти вивезли оригінали грамот українських гетьманів, архів київських митрополитів, стародавні рукописи та акти XV - XVIII ст., нумізматичні колекції, ікони. Втрачена таким чином колекція зброї складалася з 4000 предметів (вітрина запорізької зброї, шабля Стефана Баторія та ін.)18. З відділу Скіфії. Історичного музею гітлерівські грабіжники вивезли унікальні бронзові фігурки звірів, наконечники значків і знамен, зброю, кераміку та ін.; з відділу грецьких колоній Причорномор'я - кіпрську кераміку (бл. 5000 предметів), кераміку з Ольвії; також вивезли матеріали з відділу Київської Русі, зокрема такі унікальні речі, як запрестольний хрест X ст. з Десятинної церкви, кахлі з гербом Рюриковичів, інші цінні експонати19. З Музею українського мистецтва загарбники забрали 55875 експонатів - 90% його фондів, у тому числі 36249 творів народного мистецтва [23, с. 26]. Це був український посуд XVII, XIX та поч. XX ст., колекція народного одягу і величезна колекція писанок, колекція фаянсу Києво-Межигірської фабрики 1780 - 1898 років20. Значно потерпіли в роки війни історичні та краєзнавчі музеї Слобожанщини. Вивезено науковий архів Харківської картинної галереї; з неї, серед іншого, до Німеччини було відправлено 332 вироби декоративно-ужиткового мистецтва. Як свідчить письмова заява оберштурмфюрера СС д-ра Ферстера, «вишивками, килимами, гобеленами та іншими експонатами скористалися німецькі солдати» [20, с. 179].

1943 р. було пограбовано, а потім спалено приміщення Полтавського краєзнавчого музею. На 1926 рік заступник директора тоді Центрального пролетарського музею Полтавщини Яків Риженко фіксував у колекції музею 5000 одиниць писанок; після війни їх залишилося 460 одиниць. Директор музею К.Фесик пише: «Напередодні війни у фондах налічувалося понад 117900 експонатів». Є відомості, що вивезені директором Полтавського музею К.Мощенком килими, зразки народного вбрання, різьблення, предметів культового призначення, оригінали чотирьох тисяч замальовок до фундаментального альбому писанок з колекції К.Скаржинської перебувають

нині у музеї-архіві Бавнд-Бруку (США, штат Нью-Джерсі). Кость Мощенко вивіз також документацію. Внаслідок цього відомо, скільки вивезено з музею, але що саме – не відомо. За свідченнями К.Фесик, «Музей працював, і окупаційні власті проводили систематичні пограбування, вилучали експонати для облаштування офіцерських помешкань. 30 відсотків експонатів фашисти вивезли до Німеччини, а що залишилось – у 1943 році було спалено у будинку музею». [20, с. 73-74] Частина колекцій з Полтави, яку перевозили німці (маршрут – до Кам'янця-Подільського, згодом у район Кенігсберга в Східній Пруссії) була втрачена на шляху до Кам'янця.

Трагічною була і доля скарбів Черкаського краєзнавчого музею. З початком війни музейні речі з коштовних металів було здано в банк. Після війни вони не повернулися до Черкаського музею. Питанням розшуку вивезених під час Другої світової війни музейних цінностей займався у 70-х роках XX ст. заступник директора з наукової роботи Соса Павло Петрович. За свідченнями колишньої працівниці музею Призенко, яка супроводжувала підводи з музейними цінностями, що за розпорядженням органів влади вивозилися до Полтавського обласного музею у липні 1941 року, на підводи були повантажені ящики з цінними картинами, посудом, старовинною зброєю [27, с. 34]. У Полтаві експонати за актом були здані адміністрації обласного музею і разом з іншими евакуйованими музейними цінностями повантажені в ешелон для вивозу на Схід. На станції Св. Петра (неподалік від Полтави) ешелон розбомбила німецька авіація. У цій пожежі загинули експонати Черкаського, Полтавського та деяких інших евакуйованих музеїв, а також документи, в тому числі інвентарні книги. Про це свідчила Сосі П.П. – колишня хранитель Полтавського обласного музею (прізвища не згадав) та директор Полтавського обласного музею Оніпко. Акт передачі цінностей в Полтавський обласний музей зберігала у себе Призенко. У 1944 році її викликали в органи НКВС у Черкасах, де вона давала пояснення з питання евакуації експонатів і здала на вимогу слідчого цей акт. Таким чином сліди документів про музейні фонди Черкаського краєзнавчого музею до 1941 року

втрачені. Не маючи передвоєнної облікової документації, музей не може встановити, які саме предмети були втрачені. Сумський, Глухівський, Конотопський, Охтирський, Путивльський і Роменський краєзнавчі музеї, які не були евакуйовані, зазнали під час війни значних втрат внаслідок пограбувань, руйнування або спалення музейних приміщень. За приблизними підрахунками, Сумським музеєм втрачено близько 2000 експонатів, Роменським – близько 1500, Охтирським – понад 700. Загинули архіви та облікова документація. Як свідчать музейні працівники, скласти списки втрачених предметів неможливо. Напередодні Другої світової війни фонди Чернігівського історичного музею нараховували до 100000 експонатів. Більшість неевакуйованих експонатів музею загинули в серпні – вересні 1941 р. під час пожежі в музеї [28, с. 44-46]. Частину експонатів німці пізніше розкопали і ті, що краще збереглися, вивезли до Німеччини під час відступу. Це біля 1500 зразків кераміки, до 500 од. холодної і вогнепальної зброї XVI – XVIII ст., до 500 різних історико-побутових речей XV – XX ст. тощо. Довоєнна обліково-фондова документація згоріла в 1941 р., отож скласти реєстр втраченого важко [28, с. 48]. Починаючи від 1933 року, музейних архівних матеріалів не збереглося. Офіційних документів про вивезення експонатів Чернігівського історичного музею до Німеччини немає.

У 1943 р. з Вінницького краєзнавчого музею уповноваженим рейхскомісара України, співробітником Центру краєзнавчих досліджень в Україні проф. Штампфусом було відібрано і вивезено до Німеччини велику кількість експонатів. Після визволення Вінниці у 1944 р. були складені офіційні акти на вивезені цінності: 60 українських килимів (з них два датовані – 1819 та 1827), це приблизно третина всієї колекції; 1000 зразків гончарства (миски, глечики, дитячі іграшки тощо); 3000 зразків вишивок; 100 вишитих сорочок і рушників; 500 писанок; 300 археологічних експонатів; ікони «Жемчужная Божья Матерь», «Бог Саваоф» та інші. Описові книги з переліком вилучених експонатів не збереглися. Зберігся акт від 19.09.1942 р. про передачу експонатів штадткомісару Маргенфельду та розписка

професора Штампфуса, де вказано кількість ящиків з вилученими експонатами. Після війни, за спогадами працівників (зокрема, К.Н.Венгер, А.Г.Павловської та колишнього директора музею Іванова), до музею було повернуто кілька десятків килимів, частину гончарного посуду і кілька коробок з потрощеними писанками [31, с. 133-134].

Зникли майже всі експонати Хмельницького музею. Проте документального підтвердження того, що саме було вивезено, музейні працівники не мають. Втрати Кам'янець-Подільського краєзнавчого музею становили 12819 одиниць зберігання. Із Рівненського краєзнавчого музею (як свідчить лист директора Рівненського історико-краєзнавчого музею І.М.Дубовського до Комітету у справах культурно-освітніх установ при РНК) гебітскомісаром доктором Беєром вивезено до м. Гамбург (Німеччина) весь відділ етнографії і старовинні гобелени [29, с. 82-83]. Фонди Волинського краєзнавчого музею були розграбовані перед відступом німецьких військ у січні 1944 р. Втрати етнографічного відділу становили 807 експонатів: килими, рушники, комплекти народного одягу, прикраси, зразки вишивок, глиняний посуд тощо. Серед вивезеного: 113 глиняних глеків, 78 мисок, 307 зразків вишивок, 25 сорочок, 11 килимів тощо. У Державному архіві Волинської області (Ф. Р-6) згадується справа про облік майна, вивезеного румунськими військами з районів Волинської області, затверджена 16 жовтня 1944 р. (оп. 3, спр. 13); загальному фонді справи не виявлено. Втрати Донецького обласного краєзнавчого музею сягали 890 експонатів. Перед війною фонди Дніпропетровського історичного музею налічували понад 70 тис. експонатів. Біля 9 тис. з них вдалося переховати працівникам музею34. Довоєнні описові книги втрачено, отже невідомо, скільки предметів було вивезено. За німецькими звітами і довідниками за 1942 рік у музеї налічувалося 40000 одиниць зберігання [27, с. 12-13]. Відомо, що музейні експонати (доісторичне мистецтво та археологія) з Дніпропетровська спочатку відправляли до Кракова.

Влітку 1943 року розпочався масовий вивіз культурних цінностей до Німеччини. Великі транзитні склади цінностей зі Сходу містилися в містах Верхньої Силезії - Ратиборі й Опаві. Найважливішим сховищем культурних цінностей з України та Білорусі був замок Хехштедт (Гьохштедт) на Дунаї. [33, с. 136] З лютого 1944 року там містилися археологічні знахідки з доісторичних часів, картини, ікони, величезні збірки витворів народного мистецтва. Пізніше цінності неодноразово переміщувалися до інших пунктів збереження.

РОЗДІЛ 4
ПОВЕРНЕННЯ З ЧУЖИНИ: ДОЛЯ ВИКРАДЕНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

4.1. Межі міжнародно-правових понять «реституція»

Поняття «реституція» у правовому міжнародному обороті прийнято трактувати як повернення майна, яке було викрадено та незаконно вивезено з території держави-власниці. Походить воно від латинського слова «restitution» (повернення, відновлення), таке поняття як «restitutio in integrum» сформулювалось ще в римському праві і зобов'язувало до відновлення стану речей, який існував на момент учинення незаконної дії. Далі ця основоположна дефініція розширювалась, набирала більш широкого трактування і крок за кроком почала наповнюватись юридичним змістом. Через деякий час, почала використовуватись в нормах міжнародного права.

Реституція – це форма матеріальної відповідальності тієї держави, яка проявила міжнародну агресію в бік іншої держави, що безперечно є одним з найтяжчих міжнародних злочинів. Реституція трактується як форма матеріального відшкодування збитку в результаті неправомірного міжнародного акта шляхом відновлення стану, що існував до його скоєння. Фактично відновлюється status quo, яке б існувало, якби не було вчинено грабіжницькі дії [37, с. 136].

Що ж підлягає реституції? Це майно країни, яка виступає однією з воюючих сторін, а також майно, яке опинилося у володінні чи під контролем третьої сторони. Операції, що пов'язані з майном держави, з метою їх подальшого переміщення до іншої країни вважаються недійсними та незаконними. Реституції підлягає, по можливості, все майно, яке було незаконно вилучене та вивезене. Якщо не вдається здійснити реституцію певних предметів за їх індивідуальними ознаками, то по домовленості можлива заміна їх на предмети того ж роду, або близькі до них [37, с. 137]. У розвитку міжнародно-правовою регулювання реституції загарбаного майна

важливе місце посідає етап, що пов'язаний з подіями та наслідками Другої світової війни.

Міжнародно-правове регулювання реституції набуло подальшого розвитку під час і після закінчення Другої світової війни. Нацистська Німеччина та її сателіти грабіжницьким способом вивозили все дорогоцінне майно з тимчасово окупованих ними територій. Так, 15 держав антигітлерівської коаліції на чолі з СРСР, США і Великобританією вважали за потрібне, прийняти міри у міжнародно-правових заходах проти таких варварських дій агресора. 5 січня 1943 р. союзники прийняли Декларацію, яка була одночасно опублікована в Лондоні, Москві та Вашингтоні. В цій Декларації учасники формально попереджали усіх тих, кому належить відати, а надто громадян нейтральних країн, про те, що мають намір зробити все можливе для ліквідації методів позбавлення власності, що практикуються урядами, з якими Уряди і Французький Національний Комітет знаходяться в стані війни стосовно країн і народів, які зазнали, без усякої причини нападу і пограбування [8].

Держави, які підписали цю Декларацію, констатували, що «відмовляються визнавати законним будь який правочин, що стосується грабіжництва, вивезення майна та культурних цінностей. І повністю резервують за собою право оголошувати недійсними будь-яку таку передачу їхньої власності». заява будь-якого виду майна, що знаходилося на окупованих територіях, яке піддавалося мародерству, грабіжництву та руйнуванню німецько-фашистськими загарбниками та їх союзниками. Принципи цієї Декларації знайшов втілення в угодах про перемир'я, а потім у мирних договорах 1947 р. укладених з державами, що були сателітами гітлерівської Німеччини (Італією, Болгарією, Угорщиною, Фінляндією). Відповідно до мирних договорів зобов'язання здійснювати реституцію стосувалося всієї розпізнаної власності, яку було вивезено силоміць або з примусу, незалежно від будь-яких наступних правочинів, завдяки яким власник такого майна вступив у володіння нею. Вимоги реституції майна

пред’являються країною, з території якої було вивезено майно. Але великою проблемою було те, що країна, яка висуває звинувачення має надати докази уряду, щодо здійсненого грабужницького акту. Для того аби довести це, давався строк - 6 місяців, після того, як набере чинності мирний договір [3].

Реституція вважається одним із найпростіших способів репарації, має вплив міжнародно-неправомірної дії. В свою чергу «репарація» - це повне або часткове відшкодування державою, що розв’язала агресивну війну, збитків, заподіяних державі, яка зазнала нападу. Проте між реституцією та репарацією як формами матеріальної відповідальності є істотна відмінність. Адже виплата репарації може здійснюватись одночасно, як у грошовій або натуральній компенсації, наприклад, поставками устаткування, товарів тощо, так у виді реституції. За сучасним міжнародно-правовим регулюванням розмір реституції має відповідну визначеність [11, с. 148].

Реституція культурних цінностей у міжнародному праві - це особлива форма повернення історичного майна, що було вивезено країною-агресором насильницьким способом під час збройного конфлікту. Загальні правила реституції застосовуються щодо повернення культурних цінностей. Але разом з тим, в певних договорах Версальської системи були створені «особливі положення» [5]. По-перше, вони не обмежувалися ліквідацією наслідків тільки І Світової війни. Траплялося так, що вимоги стосувалися не лише періоду війни, але й більш ранніх періодів. Так, у договорі союзних держав із Німеччиною (1919) встановлювалося, що уряд Німеччини має повернути Франції трофеї, архіви, історичні пам’ятки чи твори мистецтва, загарбані у на їхній території Німеччиною ще під час війни 1870-1871 років. По-друге, в оббіг була введена компенсаційна реституція, яка полягала в поверненні аналогічними культурними цінностями у випадку, коли їх оригінали втрачені, по суті заміна тих чи інших цінностей Це положення було застосовано щодо зобов’язань Німеччини «повернути Лувенському університетові рукописи, інкунабули, друковані книжки, мапи та предмети колекцій, які відповідатимуть за чисельністю й цінністю схожим предметам,

знищеним при спаленні Німеччиною бібліотеки Лувена» [11, с. 154-155]. По-третє, в деяких випадках передбачалося повернення певних об'єктів у те місце, з яким вони були традиційно пов'язані. Таким чином, німецький уряд зобов'язуваласьзмушений був передати бельгійському уряду великі твори мистецтва, щоб дозволити їй їх відновити: 1) стулки триптиха «Агнець Божий», написаного братами Ван-Ейк, що знаходилися раніше в церкві Сен-Бавон у Генті, а нині - в Берлінському музеї; 2) стулки триптиха «Таємна вечеря», написаного Діріком Бутсом, що знаходилися в церкві св. Петра в Лувені, з яких 2 зберігаються у Берлінському музеї та 2 - у Старій пінакотеці в Мюнхені [16, с. 76-77].

Щодо Паризьких мирних договорів (були укладені у 1947 р. Об'єднаними націями з колишніми союзниками нацистської Німеччини). В договорах йшла мова про реституцію викраденого майна. Були передбачені ситуації, коли за деяких обставин неможливо провести реституцію тих предметів, що становили історичнуабо художню цінність. В таких випадках держава агресор була зобов'язана передати культурні цінності такого ж характеру і приблизно рівноцінні ти, що були викрадені [6].

Особливе значення має має питання, що стосується повернення культурних цінностей з самої Німеччини. Тут варто звернути увагу на деякі специфічні аспекти. По-перше, в підсумковому документі Потсдамської (Берлінської) конференції голів урядів СРСР, США і Великобританії (1945) так і не відбулось ніякого врегулювання. Надалі, це призвело до багатьох непорозумінь у пошуку та повернення награбованих нацистською Німеччиною культурних цінностей. По-друге, велику роль зіграло те, що мирний договір із Німеччиною так і не був підписаний. Окрім того, розпочалась «холодна війна», яка взагалі перевела реституцію культурних цінностей у загальмований стан на довгі роки, що тепер призводить до непростих міжнародно-правових колізій і суперечок [19, с. 193-194].

Спираючись на те, що Німеччина злочинницьким способом розв'язала кровопролитну війну, яка завдала непоправних наслідків, забрала мільйони

людських життів, а тим більше несла в собі особливу політичну та юридичну відповідальність, союзні держави (СРСР, США, Великобританія і Франція) ліквідували німецькі органи влади й організували на її території власну верховну владу. Такими органами для всієї Німеччини були Контрольна Рада, а для окупованих зон - головні командування військових адміністрацій (у радянській зоні - ГКРВАН) [31, с. 214]. Це означало, що головною особливістю реституції культурних цінностей після Другої Світової війни, у компенсаційній формі, було те, що вона провадилася військовою адміністрацією СРСР, а не німецькою владою, що доречі, була вже ліквідована. Так само діяли реституційні заходи щодо культурних цінностей у США, Великобританії і Франції в своїх окупаційних зонах [19, с. 201].

Культурне майно, яке було вивезено з території Німеччини та її сателітів до території СРСР, як компенсація за знищення та перейшли у власність СРСР. В кінцевому результаті це майно нині є надбанням Росії, яке має законне підтвердження (закон Російської Федерації «Про культурні цінності, переміщені до Союзу РСР унаслідок Другої світової війни, що перебувають на території Російської Федерації (1998)). Але територію УРСР ці закони ніяк не охоплювали, хоч за роки війни гітлерівською армією було знищено та розграбовано величезний масив культурного надбання. Постраждали 427 музеїв в СРСР, з яких 171 - на території РРФСР і 151 в Україні (без кримських), що становить 40 % від загальної їх кількості. Щодо кількісних втрат українських музеїв, то вони майже вдвічі перевищують збитки російських фондів [31, с. 228-229]. Але право України на свою частину компенсації, як і інших колишніх союзних республік, по суті, невраховано. Як і право на повернення евакуйованих під час війни на схід Росії та до Казахстану українських цінностей, які в значній кількості залишилися в їх музеях, архівах і сховищах.

За попередніми даними, в Україні під час німецької окупації планомірно було знищено, пограбовано або вивезено на Захід близько 300 тис. експонатів, 51 млн. книг, 46 млн. архівних справ. Після війни в Україну

вдалося повернути небагато - пограбовані експонати або загинули, або розійшлися світом і тепер зустрічаються в державних і приватних зібраннях країн Європи та Америки. Водночас із політичних мотивів у 1955 р. рішенням радянського уряду Німецької Демократичної Республіки було передано колекцію картин Дрезденської галереї. Утворена в 1957 р. рішенням президії ЦК КПРС спеціальна комісія запропонувала уряду повернути «нашим німецьким друзям культурні цінності, що перебувають на тимчасовому збереженні в СРСР» [27, с. 39]. Двосторонні урядові переговори велись у суворій таємниці, щоб не хвилювати громадськість СРСР, який вийшов із війни з мільйонами людських жертв, зазнавши величезних втрат матеріальних і культурних цінностей. Усього НДР було повернуто 1 375 000 експонатів. Серед яких Україна в 1955 р. також передала до Москви для НДР близько 500 творів живопису з колекції Дрезденської галереї, у 1958 р. - ще 10 картин, 10 тканин, 165 одиниць порцеляни, 1 єгипетський папірус, 97 687 одиниць гравюр, графіки тощо, які союзна адміністрація після війни надіслала до музеїв Києва як часткову компенсацію за завдані окупантами збитки [21, с. 69-70].

Суперечливою до національних інтересів України є також ст. 16 Угоди про культурне співробітництво (1993), підписаної між урядами України та ФРН. Зокрема, вона визначає: «Договірні Сторони погоджуються, що втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, що знаходяться на їхніх територіях, будуть повернуті власникові або його правонаступнику. Переговори з цього питання розпочнуться найближчим часом» [21, с. 72]. Ця загальна норма формально урівняла права й обов’язки обох сторін у реституційному процесі, не визначила предмет повернення, не врахувала те, що Україна під час війни зазнала агресії з боку нацистської Німеччини і тотального пограбування культурних цінностей, а тому потребує за міжнародним правом відповідної компенсації. При укладанні цієї угоди Україна повторила подібну дипломатичну помилку Російської Федерації.

(Щоправда, Державна Дума превентивно наклала мораторій на будь-яке повернення «трофейних» цінностей) [23].

Україна одержала деякі культурні цінності тільки шляхом їх обміну. Зокрема, коли передала німецькому «Маркіше музей» археологічні знахідки Каблова, до Бремена портрет Ганса фон Маре, німецька сторона, в свою чергу, повернула пам'ятки археології, вивезені у 1944 р. з Херсонського краєзнавчого музею, а також понад 700 книжок із Пфальбаумузею міста Унтерульдинген тощо. [36, с. 54] І через понад піввіку після закінчення Другої світової війни складна проблема реституції та повернення культурних цінностей залишається актуальною. Нерозвинутість міжнародно-правового регулювання у цій сфері пояснюється неможливістю вирішувати кожний конкретний випадок за допомогою загальних обов'язкових правил. Саме тому міжнародні організації розробляють різного роду рекомендаційні акти, в яких узагальнюється досвід розв'язання таких конфліктів [36, с. 56].

Отже, міжнародна практика реституції культурних цінностей характеризується різними підходами держав, на ній позначається тягар минулих воєн, далебі вимогами часу. Складних проблем багато, не менше - правових колізій і прогалин, для кардинального розв'язання яких необхідні відповідні міждержавні та національні механізми, процедури, їх узгодженість. Ставши незалежною державою, Україна поступово починає формувати свою міжнародно-правову позицію у цій культурній сфері.

4.2. Українсько-німецькі відносини в контексті повернення та реституції культурних цінностей

Відносини з Німеччино, щодо втрати культурного надбання має велике значення в питаннях реституції. Факти в історі доводять, що такий зв'язок є вмотивованим та об'єктивним. З історії віомо, що у воєнні роки територія сучасної України була частино СРСР, яка зазнала агресію з боку нацистської Німеччини і перенесла на собі всі труднощі режиму окупації. Більше того, наша країна була повністю окупована армією Німеччини та її сателітами. В

результаті війни і в період окупації Україна понесла надзвичайно масштабні втрати культурних надбань. Нам вже відомо, що музейні цінності ешалонами були вивезені за терени нашої країни [4]. Це був справжній культурний апокаліпсис, наслідки якого неподолані досі. Величезна кількість музейних фондів та культурної спадщини зникли безвісті і до сьогодні їх доля невідома. Тому цілком логічно, що Україна покладає великі сподівання від співробітництва з Німеччиною в питаннях реституції культурних цінностей. Перш за все, вони пов'язані з надіями на розшук і повернення максимально можливої кількості втрачених в роки війни предметів культури, архівних та бібліотечних фондів.

Україна ж для Німеччини також посідає не останнє місце в питаннях реституції. Вона стала об'єктом інтересу як територія колишнього СРСР. Адже радянське керівництво також організовувало заходи, які були пов'язані з вивезенням культурних цінностей із зони його відповідальності (на території). Це також були різного роду фонди, бібліотеки, галереї, колекції книжок і тому подібне. Саме цей фактор викликає зацікавленість Німеччини в діалозі з Україною. Звичайно, що Німеччина в свою чергу воліє повернути втрачене культурне надбання до Батьківщини.

Як правило, викрадення культурної спадщини в роки Другої світової війни починали підійматися ще з перших повоєнних років. Це були різного роду ЗМІ, публікації, статті і т.д. Але відносно переміщення на територію СРСР і УРСР культурних цінностей з Німеччини впродовж довгих років була закритою для обговорення темою. Тому варто звернути на це уваги і навести декілька прикладів [39, с. 28]. На сьогодні неможливо сказати точну цифру вивезених у СРСР культурних пам'яток. Але про масштаби вивезення можна говорити спираючись на дані про те, що тільки із сховищ поблизу Магдебурга і Лейпцигу наприкінці війни було вивезено 85 вагонів (8850 ящиків) з культурними цінностями. До СРСР потрапили архіви і бібліотеки Берліна бібліотечні фонди Пруської Академії наук, Лейпцигського університету, Гальберштадта, Бремена, Любека, колекції фарфору з Мейсена,

культурні цінності берлінського державного музею, Цехауза, музею природознавства, картинних галерей Бремена і Десау, палацових музеїв Орієнбаума, Цербета та ін. Серед вивезених цінностей, зокрема, до СРСР потрапили скарби з розкопок Шлімана на місці стародавніх Трої та Пергамону, твори Рафаеля, Рубенса, Тіціана, скульптури Праксителя, Мирона, Поліклета та інші шедеври світового рівня. Згідно з пововоєнними радянськими даними, наприкінці 50-х років із СРСР до колишньої НДР було повернуто від 1,5 млн. до 1,9 млн. предметів культури. Частина німецьких культурних цінностей у перші післявоєнні роки виявилася на території України. Зокрема, привезені культурні цінності були в 1946 р. були розподілені по 14 областях України в кількості 213 581 одиниць [41, с. 89-90].

Вивезена культурна спадщина стала об'єктом міждержавних переговорів ще в період існування СРСР. Як приклад, в Договорі про добросусідство, партнерство і співробітництво між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Федеративною Республікою Німеччини від 9 листопада 1990 р. було визначено, що сторони, які підписали договір зобов'язуються зберігати культурні фонди іншої держави, які в той час зберігались на їх території. Було вирішено, що переміщені культурні цінності слід повернути споконвічним власникам [29, с. 41].

Спочатку, Німеччина не проявляла ніякої зацікавленості до України, і вела перемовини про переміщені німецькі культурні цінносі виключно з Росією. Першим кроком стала угода укладена 15 лютого 1993 р. між урядами України та Німеччини про культурне співробітництво. Уряд України виявив бажання зробити перший крок в питаннях реституції. Під час проведення Днів культури в м.Баварія у травні 1993 р., передає більше як 30 одиниць історичних цінностей, на чолі з прем'р-міністром Л. Кучмою [28, с. 115]. Такий крок викликав суспільний фурор в Німеччині, і тим самим розв'язав міждержавний діалог. Через декілька місяців в липні 1993 р. у м.Київ відбувається конференція, куди приїздить офіційна делегація з Німеччини.

Договірні сторони підписують протокол про співпрацю у вирішенні проблем пов'язаних з реституцією культурних цінностей. В протоколі йшла мова про створення Міжурядової українсько-німецької комісії, якак мала займатись проблемами повернення культурного майна [30, с. 96]. Було передбачено, що в межах цієї комісії будуть діяти робочі групи з ріхних галузей, які мали займатися пошуком та уточненням даних про вивезену культурну спадщину. Також мали займатись оформленням та передачею предметів культури. Було задекларовано відкритий взаємний доступ експертів сторін до фондів музеїв, архівів, бібліотек та інших закладів і установ [30, с. 98].

Отже, початок українсько-німецьких відносин було покладено. Відбуваються спільні засідання делегацій не лише з питань обговорень проблеми. А й конкретно з взаємних передач знайдених культурних експонатів. Так, в період з листопада 1994 р. по лютий 1996 р. відбуваються чиленні зустрічі делегатів та експертних груп сторін. Саме в цей в рамках двосторонньої співпраці Україна передала німецькій державі цілий ряд культурних об'єктів [6]. Археологічний комплекс із 8 тис. фрагментів кераміки і виробів зі скла, що походив з пам'ятки древніх германців поселення I–III ст. Каблов був повернутий з Інституту археології НАН України до Маркішен-музею в Берліні. З фондів Київського музею західного та східного мистецтва було передано три альбоми з гравюрами XVIII ст. до Дрезденської картинної галереї. До Бременской галереї мистецтв (Кунст-халле) повернувся рід-кісний малюнок з її довоєнних колекцій, який зберігався в приватній збірці на території України [53, с. 79].

З Німеччини в Україну були передані втрачені в роки війни 83 предмета періоду енеоліту з колишнього Херсонського історико-археологічного музею, що в 1985 р. були придбані Музеєм передісторії та ранньої історії в палаці Шарлоттенбург в Берліні в приватної особи та іден-тифіковані ще наприкінці 80-х років радянськими фахівцями (професор О. Лєсков). Також повернулися в Україну вивезені в роки війни стародавня ікона, скіфське бронзове дзеркало, 173 книги з Київської історичної

бібліотеки (у тому числі книги з колишньої бібліотеки митрополита Флавіана в Києво-Печерській лаврі), які були виявлені українськими експертами в Мюнхені, документи Центрального державного архіву кіно-фото-фонодокументів (близько 2000 негативів) [55, с. 56-57]. Грамота початку XVIII ст. з фондів Центрального державного історичного архіву, написана від імені російського царя Петра І, була придбана в приватної особи директором київської філії Ґете-інституту графинею Уте Баудіссін при участі відомого німецького дослідника Вольфганга Айхведе і передана в Україну. 723 книги по археології з десяти довоєнних київських збірок, серед яких чимало рідкісних та цінних видань, було повернуто в Україну директором приватного Пфальбаумузеума м. Унтерульдінген Гюнтером Шюбелем[55, с. 63]. Позитивними актами стосовно України стала передача в дарунок урядові України коштів у сумі 200 тис. марок на відновлення Успенського собору Києво-Печерської лаври, дарунок Міжнародної Фатимской апостольської організації в Німеччині картини невідомого голландського майстра XVII ст. «Мадонна з дитиною» та дерев'яної скульптури XVIII ст. «Святий Йосип», реставрація коштом посольства ФРН в Україні частини предметів декоративно-ужиткового мистецтва з фондів Національного художнього музею України, які повернулися по війні з Німеччини в розтрощеному вигляді. Особливістю цих процесів є те, що велика кількість актів про повернення пограбованого майна була ініціативою приватних колекціонерів. Тобто німецькі підприємці з доброї волі декларували цінності та воліли повернути на законну територію [51, с. 77]. Це не могло не вражати, та стало наслідком формування в цей період навколо теми реституції культурних цінностей пизитивних громадських настроїв.

Але варто згадати, що починаючи другої половини 90-х років експерти звертають увагу на той факт, що в підписаних двосторонніх документах з питань реституції нічого не зазначено про загальні принципи українсько-німецького союзу в культурній сфері, що повинні фіксуватись у відповідній угоді[41, с. 89-90]. Не зрозуміло, чи було таке уникнення навмисним, але це

призвело до того, що фіксовані протоколи з засідань були відносними і мали прикладний характер. Як наслідок, між договірними сторонами виникають концептуальні розбіжності у вирішенні «культурної проблеми». Якщо раніше Міністерство культури України давало згоду на доступ експертів Німеччини до київських фондів, то з серпня 1995 р. це заборонялось. В свою чергу німецький Уряд скасовує офіційни приїзд делегатів України в листопаді цього ж року. Окрім того Німеччина висуває жорсткі вимоги повернення культурних цінносте, які знаходяться на території України [46, с. 12-13].

Німецький Уряд сформував певні тези, що стосувалися реституції культрних цінностей у відносинах з Україною:

- Німеччина в сучасності не має відношення до Третього Рейху, а отже не може нести віповіальність за збереження культури, а тим більше повернення переміеного майна;
- Німецька держава давно повернилу всі фонди та колекції, що були власністю СРСР, якщо Україні їх не повернули, то питання реституції має бути підняте між Україною та Російсько Федерацією або на інших територіях.;
- вивезення культурної спадщини після закінчення Другої світової війни у СРСР суперечив всім міжнародно-правовим і порушував всі моральні та юридичні аспекти. Німецькі культурні цінності повинні повернутися в Німеччину негайним чином.;
- компенсаційна реституція повністю заборонялась німецькою стороною та більше не підлягала обговоренню [3].

В даному контексті ми бачимо, що Німеччина навмисне закриває очі на деякі аспекти в питаннях реституції. Так, німецький Уряд вважає, що з своєї сторони виконалв свої міжнародно-правові зобов’язання. Багато українських культурних цінностей залишилося після повернення з Німеччини в Росії, але тепер незалежна Україна має вимагати їхнього повернення від Росії. Згідно з принципом обопільності в міжнародному праві, Україна зобов’язана повернути німецькі культурні цінності. Повертаючи німецькі культурні

цінності в Німеччину, згідно з чинним міжнародним правом, Україна могла б закласти певну базу для розвитку механізму, що сприяв би отриманню культурних цінностей від Росії [46, с. 19].

Але з позицій українських втрат культурних цінностей внаслідок війни, такий підхід до проблеми вочевидь є несправедливим щодо України як жертви агресії з боку нацистського режиму Німеччини. Адже він не дає жодної відповіді на вкрай важливе для неї питання про те, як бути з безповоротними втратами цінних фондів, втратою фактично деяких цілих провінційних музеїв, експонати яких так і не повернулися в Україну [45, с.113]?

У тому числі з тими, котрі не фігурують у післявоєнних реституційних документах, а часто - і в німецьких документах воєнного часу (тобто, просто розтягувалися німецькими військовими та високопосадовцями поза діяльністю спеціальних служб)? Як подолати наслідки втрат і хоча б частково компенсувати ці втрати? Адже це втрати культурного надбання всього українського народу, які складають цілі пласти національної культури і не можливо не говорити про компенсацію цих втрат [45, с. 116]. Цілком очевидно, що саме неясність перспектив подальшого співробітництва з Німеччиною в питаннях реституції призвела до істотної зміни суспільної думки в Україні, яка набула суперечливого, контраверсійного характеру, що, в свою чергу викликало доволі суперечливу реакцію української влади.

Найбільший суспільний резонанс в цьому контексті викликало обговорення питання щодо повернення до Німеччини в 2001 р. так званого «архіву Баха» - унікальної збірки рукописів європейських композиторів XVI–XIX ст. з колекцій Берлінської Sing-Akademie, що нараховувала загалом 5173 одиниць зберігання (понад 1 млн. нотних аркушів) [40, с. 147]. Серед них - автографи та першодруки творів членів родини Й.-С. Баха - Вільгельма Фрідемана Баха та Карла Філіпа Емануеля Баха, Дж. Перголезі, В.-А. Моцарта, А. Вівальді, Г.-Ф. Телемана, Й. Гайдна, Г.-Ф. Генделя, Л.-В. Бетховена, Ф. Мендельсона, українського композитора Д. Бортнянського та

багатьох інших. Ця збірка потрапила в Україну за нез'ясованих обставин. Вважається, що вона була привезена до Києва радянськими танкістами, які знайшли колекцію в роки війни під час бойових дій у Силезії (тепер Польща), куди нацисти евакуювали зібрання Берлінської Співочої академії [40, с.149].

Спочатку вона перебувала в Київській консерваторії разом з іншими нотними зібраннями. В 1973 р. збірку передали на збереження до фондів Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва (ЦДАМЛМ), де вона лишалася відкритою для вільного використання фахівцями (ф. 441). У серпні 1943 р. 90 пакунків з фондами академії, поміщених у 14 великих ящиків було евакуйовано до замку Уллерсдорф, розташованого в околицях сучасного польського Вроцлава. Згодом сліди колекції були втрачені на довгі десятиріччя. У 1999 р. колекцію досліджував американський музикознавець Крістофер Вольф з Гарвард-ського університету, який ідентифікував її з частиною втрачених в роки війни зібрань Берлінської Співочої академії і зробив з цього приводу публічні заяви [36, с. 115].

Перша реакція на оприлюднення в 1999 р. інформації про «архів Баха» та звернення Німеччини щодо його повернення з боку державних органів України була негативною. Голова Державної служби по контролю за переміщенням культурних цінностей О. Федорук висловився категорично проти передачі цього архіву Німеччині. Таку ж позицію зайняли ряд членів Комітету з питань культури та духовності Верховної ради України, дирекція ЦДАМЛМ. Однак вже наступного року на сторінках тижневика «Дзеркало тижня» з'явилася суперечлива інформація, що архів буде переданий Німеччині, або, навіть, проданий до США [36, с. 163]. Якщо друга версія була одразу спростована, то перша знайшла своє офіційне підтвердження. Зокрема, було повідомлено, що під час зустрічі Президента України Л. Кучми з канцлером ФРН Г. Шрьодером в Лейпцигу 2000-го року йшлося про наявність на території України цієї збірки та обговорювалася її подальша доля. Нарешті, 12 січня 2001 р. в ході консультацій статссекретаря

Федерального міністрерства закордонних справ ФРН Вольфганга Ишингера з першим заступником голови Верховної Ради України В. Медведчуком з боку представника ФРН пролунала заява, що під час візита Президента України Л. Кучми до Німеччини 18–20 січня «буде досягнуто прориву» в питаннях повернення в Німеччину документів з «архіву Баха» [17, с. 41].

Ця заява була підтверджена В. Медведчуком. Невдовзі, під час офіційного візиту до ФРН, в ході зустрічі з канцлером Г. Шрьодером, Л. Кучма передав йому декілька сторінок партитури Й.-С. Баха з колекції архіву. Продовженням цього кроку стало підписання міждержавної угоди про вирішення питання щодо повернення «архіву Баха» до Німеччини у тримісячний термін [12, с. 197]. 18 вересня 2001 р. Кабінет міністрів України ухвалив спеціальну постанову про повернення архіву до Німеччини. 30 листопада того ж року газета «Урядовий кур'єр» повідомила про офіційну передачу до Німеччни 5119 одиниць зберігання з збірки «архіву Баха» та підписання відповідного міждержавного акту. При цьому німецька сторона погодилася з тим, щоб частина архіву, зокрема твори Д. Бортнянського, М. Березовського, а також ряду інших композиторів з слов'янських країн залишилися в Україні [12, с. 202]. Окрім того, передана частина архіву мала бути скопійована для ЦДАМЛМ коштом німецького уряду.

Ці дії української влади по поверненню німецьких культурних цінностей одержали неоднозначну оцінку в Україні. Більше того, у політичних колах і на суспільному рівні цей крок офіційного Києва був підданий різкій критиці. З політичними заявами, що засуджували цей крок президента й уряду України офіційно виступила низка впливових політичних сил[11, с.154]. Соціалістична партія України розцінила цей акт як «розбазарювання державної власності» та «чергове пограбування держави», кваліфікувала його як «односторонній» та як такий, що суперечить національним інтересам України. Як порушення міжнародно-правових норм та норм українського законодавства розцінили цей акт передачі культурних цінностей деякі українські фахівці з права [11, с. 156].

У цьому зв’язку слід зазначити, що з правової точки зору, сам по собі акт повернення Німеччині нотного «архіву Баха» цілком відповідає міжнародно-правовим нормам, що регламентують співробітництво з повернення та реституції культурних цінностей, в тому числі втрачених під час Другої світової війни та в результаті її наслідків. Відповідає він також окремим положенням українського законодавства, в тому числі, відповідно, ст. 1 і ст. 5 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей». Передача цієї колекції до Німеччини також була юридично обумовлена комплексом двосторонніх договорів між Німеччиною та колишнім СРСР, правонаступником яких стала Україна, а також договорів, укладених безпосередньо між Україною та Німеччиною, які були ратифіковані Верховною Радою України і в яких зафіксовані положення щодо співробітництва в справі розшуку, повернення та реституції втрачених під час Другої світової війни культурних цінностей [11, с. 169-170]. На підставі цих положень діє міждержавна комісія, узгоджені протоколи засідань якої є правовою підставою для ухвалення відповідних постанов Кабінету міністрів України щодо передач культурних цінностей. Отже, в цілому, цей процес юридично був регламентований і унормований.

Позитивно його можна оцінити і з морального боку - це був акт справедливості по відношенню до законного власника нотної колекції, втраченої в роки війни, який підтвердив декларації України щодо готовності до співпраці із зацікавленими сторонами у вирішенні складних питань повернення та реституції культурних цінностей.

Тож Україна зайвий раз довела, що готова діяти за демократичними правовими стандартами. Разом з тим, в процесі переговорів з української сторони були допущені вольові і недостатньо прозорі механізми, внаслідок чого міждержавний протокол про передачу «Колекції Баха» до ФРН було доручено одноосібно підписати послу України в ФРН поза межами роботи Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України як спеціально уповноваженого державного

органу та поза рамками офіційної делегації, яка вела відповідні переговори з німецьким урядом [13, с. 119]. Слід погодитися з висновками про те, що питання було вирішено винятково з політичних міркувань - президентові Кучмі, що опинився в міжнародній ізоляції в результаті «кассетного скандалу», був необхідний дипломатичний прорив і з метою привернути увагу до України та знайти союзника в особі німецького уряду, який тоді головував у Євросоюзі, цілком можливою представлялася передача «архіву Баха» Німеччині. Тож були, вочевидь, задіяні «вольові» методи вирішення питання, коли була дана директива підготувати і забезпечити таку передачу [15, с. 148].

Тим самим переговори щодо умов та процедури повернення унікального нотного зібрання колосальної культурної та антикварної вартості фактично були виведені за рамки загального переговорного процесу в питаннях реституції і, зрештою, не принесли Україні жодних дивідендів в концептуальному плані. Це призвело до одностороннього характеру даної передачі культурних цінностей без задокументування взаємних зустрічних кроків німецької сторони щодо розшуку та повернення втрачених українських культурних цінностей [15, с. 149]. Виготовлені за рахунок німецької сторони копії документів збірки та залишена в Україні її частина, що стосувалася творчості слов'янських композиторів, поза всякими сумнівами, є добрим досвідом у вирішенні долі окремої колекції. Але цей акт доброї волі України у двосторонній співпраці практично не позначився на принципових засадах німецької позиції на переговорах з питань реституції. Як засвідчує міжнародний досвід, акти передач культурних цінностей подібного значення використовуються для зміцнення міжнародного авторитету країни та двосторонніх стосунків, проходять надзвичайно урочисто і помпезно [15, с. 152]. Однак зробивши в цілому позитивний крок, Україна не змогла ефективно скористатися з нього ні на зовнішньому ні на внутрішньому відтинках.

У результаті, тема реституції культурних цінностей та питання співпраці з Німеччиною стали в Україні непопулярними, її почали уникати і політики і державні службовці. Характерною в цьому відношенні була заява міністра культури України Ю. Богуцького, зроблена ним вже 26 грудня 2001 р, невдовзі після передачі «архіву Баха» Німеччині: «Ми в усній формі заявили німецькій стороні, що Україна більше не розглядатиме пропозицій Німеччини щодо повернення культурних цінностей, поки вона не дасть чіткої та ясної відповіді на наші пропозиції про повернення наших культурних цінностей в Україну» [14, с. 2-3].

Але після певної перерви все ж знову з'явилися позитивні сигнали про можливості відновлення того широкого та продуктивного діалогу між Україною та Німеччиною в даній сфері, який був започаткований в перші роки незалежності України та мав місце впродовж 90-х років XX ст. - на початку 2000-х років. Зокрема, у січні 2009 р. офіційні чинники України надали дозвіл на вивезення та повернення в Німеччину до Дрезденського кабінету гравюр рисунка роботи Георга Фрідріха Августа Лукаса. Згодом німецьким експертам були передані списки 248 видань з бібліотеки 〝Розаріум〟 м. Зангергаузен, які після війни потрапили до бібліотеки Національного ботанічного саду ім. М. Гришка. В той же час, в офіційній державній електронній базі втрачених культурних цінностей (м. Магдебург) у Німеччині були розміщені дані про понад ніж 10 тис. Втрачених в роки війни музейних пам'яток з українських музеїв [14, с. 9]. У грудні 2010 р. В Києві відбулося VIII засідання Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених і незаконно переміщених під час і внаслідок Другої світової війни культурних цінностей. Серед доволі показових підсумків засідання - суттєве пом'якшення позиції уряду ФРН щодо повернення німецьких картин з Сімферопольського художнього музею німецька сторона запропонувала музею розглянутипитання про можливість обміну частини картин на адекватні твори мистецтва за вибором самого музею з тих, що можуть бути запропоновані німецькою стороною. А 11

квітня 2011 р. в Національному музеї українського народно-декоративного мистецтва відбулася урочиста церемонія передачі урядом ФРН до України творів народного мистецтва 210 писанок і 1 керамічної тарілі, що до війни належали Всеукраїнському історичному музею ім. Т. Шевченка, були вивезені з Києва нацистами восени 1943 р. і знайдені німецькими фахівцями в Регіональному музеї м. Гохтадт-на-Дунаї (Баварія) [14, с. 14-15].

Особливість аптійні рішення про те, якою мірою вони можуть допомогти українським музеям перебороти наслідки війни. Можливо, це можуть бути деякі предмети з тих «трофейних» фондів, що багато десятиліть зберігалися в цих музеях. Серед можливих аспектів співробітництва може бути допомога Україні (інформаційна, технічна, юридична і фінансова) через спільні пошукові проекти в розшуку великих колекцій, що зникли безслідно і доля яких дуже схоже нагадує долю легендарної російської «Бурштинової кімнати». На наш погляд, далеко не вичерпані і можливості розшуку втрачених українських культурних цінностей на німецькій території серед громадських, приватних і університетських колекцій.

Отже, ясно, що проблема переміщених культурних цінностей дуже складна і багатогранна. Окрім суто моральних аспектів, вона є сферою «великої політики» та міждержавних стосунків. Але найбільш важливою іьактуальною її частиною ми вважаємо вирішення питання про відкритість і вільний доступ до переміщених культурних цінностей. Бо мистецтво передусім повинне служити культурі і науці, суспільству в цілому. Ми впевнені, тут можливе повне взаєморозуміння і різні форми співпраці як на рівні держав, так і на рівні конкретних музеїв, бібліотек та інших установ різних країн. Дискусії про статус і реституцію таких культурних цінностей повинні вестися окремо від питань їх відкритості. А відкриття раніше засекречених «закритих фондів» переміщених колекцій повинне передусім вітатися усіма учасниками діалогу, а не викликати взаємних підозр та напруги у стосунках.

ВИСНОВКИ

Втрата культурних цінностей – один із найтрагічніших наслідків Другої світової війни. На сучасному етапі переосмислення історії Другої світової війни увага громадськості значною мірою прикута до проблем колосальних втрат культурних цінностей. Ці втрати не мали аналогів в історії України. То були не лише прямі жертви бойових дій, то були об'єкти спеціально розроблених акцій, які були спрямовані на варварське розграбування та повне нищення. Ця трагічна сторінка в історії війни й досі не подолана, і так чи інакше впливає на різні сфери культури та культурного співробітництва народів, на міждержавних стосунках.

Загальновизнано, що дві третини усіх музейних фондів колишнього СРСР у Другій світовій війні складають втрати України. Під час цієї війни за межі України було вивезено і значну кількість культурних цінностей. Було знищено та пограбовано понад 70% музейних колекцій України. Обставини переміщення були різними. Це, насамперед, евакуація на Схід; вивезення пам'яток з України до Німеччини, Румунії та Угорщини під час тимчасової окупації; нищення і грабування українських населених пунктів при відступі німецьких військ; вивезення емігрантами; переправлення до Росії внаслідок реституційного процесу.

Стало зрозуміло, що нацистські творці поняття «культурна цінність» вважали значну частину надбань окупованих народів шкідливою і такою, що підлягає знищенню. Погляди такого роду виключають поняття культурної спадщини і призводять не тільки до безповоротного знищення доказів культурної тотожності, але, що ще гірше, до скалічення історичної свідомості.

Нині проблема пошуку, ідентифікації пограбованих цінностей та їх повернення є тупиковою. Вихід зі складної ситуації щодо повернення втрачених під час Другої світової війни культурних цінностей й їхньої реституції, полягає у пошуку порозуміння на основі норм міжнародного

права. Але варто зазначити, що відносини Німеччини та України в питанні реституції культурних цінностей є досить складними та не справедливими. Німецький Уряд вважає, що повернув по закінченню війни всі культурні цінності до СРСР, а отже виконав свої умови договору. А чи були вони повернуті з Росії на територію України Німеччини вже не стосувалося. Міжнародно-правові зобов'язання були виконані, а відносини Україна-Росія це інше питання.

З позицій українських втрат культурних цінностей внаслідок війни, такий підхід до проблеми вочевидь є несправедливим щодо України як жертви агресії з боку нацистського режиму Німеччини. Адже він не дає жодної відповіді на вкрай важливе для неї питання про те, як бути з безповоротними втратами цінних фондів, втратою фактично деяких цілих провінційних музеїв, експонати яких так і не повернулися в Україну?

Отже, в роки Другої світової війни знищення українських мистецьких і документальних цінностей здійснювалося не лише в ході бойових дій, а і цілеспрямовано – на підставі спеціально розробленої нацистськими ідеологами концепції. Її засновник – Альфред Розенберг вважав, що достатньо знищити пам'ятки культури народу, щоб уже в другому поколінні він припинив існувати як нація. В роки війни нацистські окупанти проводили цілеспрямовану політику антиукраїнського культурного геноциду. Окупанти свідомо знищували, вивозили і спотворювали все найцінніше та найважливіше з нашої духовної спадщини, насамперед те, що становило основу національного духу народу – його віковічного патріотичного прагнення до розвитку своєї культури, мови, самобутності, державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Вивезені картини за часів Другої світової війни з території України. *Забута спадщина. Портал про переміщені і втрачені історичні та культурні цінності.* URL: http://lostart.org.ua/ua/search.htm?params_id%5Bchar_Avtori%5D=&params_id%5Bchar_Mistse50%5D=&params_id%5Bchar_Mistse%5D=&params_id%5Bchar_Nazva%5D=&params_id%5Bchar_Period%5D=370 (дата звернення: 24.04.2018).
2. Кантор Ю. Перемещенные культурные ценности: война или мир. 2017 [Відеозапис]. *Забута спадщина: портал про переміщені і втрачені історичні та культурні цінності.* http://lostart.org.ua/ua/Photovideo/1009.html (дата звернення: 21.04.2018).
3. Картотека Z или как немцы грабили советские музеи 2016 [Відеозапис]. *Забута спадщина: портал про переміщені і втрачені історичні та культурні цінності.* http://lostart.org.ua/ua/Photovideo/744.html (дата звернення: 21.10.2019).
4. Кот С. Повернення вкраденої пам'яті 2016 [Відеозапис]. *Забута спадщина: портал про переміщені і втрачені історичні та культурні цінності.* http://lostart.org.ua/ua/Photovideo/346.html (дата звернення: 10.09.2019).
5. Нормативно-правові документи щодо переміщених культурних цінностей і питань реституції: Договір союзних держав із Німеччиною (Версальський договір) 1919 р. URL: http://lostart.org.ua/ua/docs/188.html (дата звернення: 18.10.2019).
6. Нормативно-правові документи щодо переміщених культурних цінностей і питань реституції: Конвенция о мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза и передачи

права собственности на культурные ценности 1970 URL: http://lostart.org.ua/ua/docs/244.html (дата звернення: 12.11.2019).

7. Нормативно-правові документи щодо переміщених культурних цінностей і питань реституції: Лондонська Декларація від 5 січня 1943 р. URL: http://lostart.org.ua/ua/docs/155.html (дата звернення: 13.05.2018).
8. Нормативно-правові документи щодо переміщених культурних цінностей і питань реституції: Повідомлення Надзвичайної державної комісії про руйнування і звірства, скоєні фашистськими загарбниками у Києві 1944 р. (витяг) 1944 р. URL: http://lostart.org.ua/ua/docs/213.html (дата звернення: 22.11.2019).
9. Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР 27 июня 1941 г.: «О порядке вывоза и размещения людских континентов и ценного имущества». *Известия ЦК КПСС: документы июня 1941.*1990. № 6. 208 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. України) URL: http://err.tsdavo.gov.ua/1/webpages/61535226 (дата звернення: 22.11.2019).

Монографії та наукові статті

11. Акуленко В.І. Двосторонні договірні відносини України в сфері охорони і повернення культурних цінностей. Київ, 2010. 246 с.
12. Акуленко В.І. Злочини проти пам´яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927-1941 рр.). Київ : «Знання», 1991. 326 с.
13. Акуленко В.І. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.: актуальні питання імплементації і застосування. Київ, 2010. 234 с.
14. Акуленко В.І. Політико-правові проблеми повернення культурних цінностей між державами СНД. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2010. Вип. 15. С. 36.

15. Акуленко В.І Правовий статус евакуйованих з України у східні райони СРСР музейних, бібліотечних і архівних цінностей під час Другої світової війни. Праці Центру пам'яткознавста. Вип. 19, Київ, 2011. 278 с.
16. Акуленко В.І Охорона пам’яток культури в Україні. 1917-ті – 1990-ті рр. Київ, 1991. 218 с.
17. Аксенов В.І Любимый музей фюрера. Украденные сокровища. Санкт-Петербург : «Издательский дом «Нева»», 2001. 234 с.
18. Акуленко В.І., Юнак Н.Ш. Гуманізм і варварство. Про врятування культурних цінностей у період Великої Вітчизняної війни 1941-ті – 1945-ті рр. Київ, 1987. 197 с.
19. Богуславский М.М. Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты. Санкт-Петербург : «Юристъ», 2005. 427 с.
20. Боряк Г. В. Бременський проект «Доля культурних цінностей, вивезених з СРСР під час другої світової війни». Київ, 1995. 273 с.
21. Ботушанська О.А Бібліотека в роки Другої світової війни: сторінки історії. Повернення. Київ, 1997. 154 с.
22. Верба І. О.П. Оглоблин. *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 93.
23. В'ялець А. Світ має почути. Пам'ятки України. 1994. № 1–2. *Забута спадщина: портал про переміщені і втрачені історичні та культурні цінності.* URL: http://lostart.org.ua/ua/research/521.html (дата звернення: 19.04.2018).
24. Гімальдінова З. В. Бібліотеки України в роки Великої Вітчизняної війни Бібліотекознавство і бібліографія. Харків, 1985. 193 с.
25. Горбик В., Кот С. Нищення археологічних, історичних та архітектурно-монументальних пам’яток України в роки другої світової війни. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*. Київ, 1996. 234 с.

26. Грімстед П. К., за уч. Боряка. Г. Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки другої світової війни. *Пам'ятки України*. 1994. № 6. 105 с.
27. Гуцул Н. Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга: ідеологічна боротьба чи пограбування духовних та культурних надбань в Україні (1941–1944). *Сторінки воєнної історії України.* 2012. № 15. 85 с. URL: http://resource.history.org.ua/publ/war_2012_15_76 (дата звернення: 13.05.2018).
28. Дацків І. Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дацків Ігор Богданович. Тернопіль, 2001. 168 с.
29. Дзюбан Р.М Переміщення і втрати мистецьких пам'яток з львівських музеїв під час Другої світової війни. *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. Львів, 2006. 324 с.
30. Задорожній О.В. Міжнародно-правові інструменти СНД щодо повернення культурних цінностей України: аналіз практики застосування і ефективності дії. *Європейські перспективи*. 2013. № 3. 175 с.
31. Залесский К. А. НСДАП. Власть в Третьем рейхе. Москва : Яуза, 2005. 672 с.
32. Зинич М. С. Деятельность Оперативного штаба А. Розенберга по вывозу культурных ценностей из СССР. Москва, 2011. 352 с.
33. Іваненко Б. Архіви України під час Другої світової війни: переміщення, втрати, повернення, відшкодування. *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи.* Вип. 7. Київ, 1996. 318 с.
34. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберґа з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Київ : Інститут історії України, 2014. 354 с.
35. Кривицька О. В. Повернення українських цінностей: досвід попередників. Київ, 1997. Ч. 1. 343 с.

36. Коваль Д. В. В ім’я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв’язку зі збройним конфліктом. Харків, 2016. 241 с.
37. Коваль М. В. Теоретичні засади злочинних дій нацистів щодо української культури та їх реалізація під час окупації України в 1941-1944 рр. *Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи*. Вип. 7. Київ, 1996. 359 с.
38. Коваль М. В. У горнилі війни: співдружність українського народу з братніми народами СРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Київ, 1972. 142 с.
39. Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права. Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. Київ, 1996. 304 с.
40. Кот С. Повернути культурне надбання можна. Була б добра воля. *Віче*.1996. № 5. С.134.
41. Кот С. Українські культурні втрати під час Другої Світової війни. *Розбудова держави.* 1996. № 4. С. 72.
42. Луцький О. І. Доля бібліотечних цінностей Львівського державного університету в світлі нових фактів. Роль бібліотек, монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України. Київ, 1993. 213 с.
43. Мазурицкий А. М. Создание системы нацистских организаций по расхищению культурных ценностей оккупированных стран в годы Второй мировой войны. Москва, 2006. 258 с.
44. Максакова Л. В. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. Москва, 1990. 189 с.
45. Малежик М. П. Діяльність національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей (здобутки і перспективи). Київ, 1997. 172 с.
46. Меланченко Г.О. Німеччина повертає наші скарби. *Українська газета*. 1995. № 13. С. 39.

47. Мироненко А. Ф. Міжнародні правові норми повернення і реституції культурних цінностей. Бібліотечне краєзнавство у відновленні історичної пам'яті народа України. Київ, 1998. 164 с.
48. Моторин Д. Возрожденный Севастополь. Москва, 1984. 314 с.
49. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Москва, 1958. 354 с.
50. Омельченко Ю. А. Музейне будівництво на Україні в 1921-1945 рр. *Український історичний журнал*. 1975. № 9. С. 56.
51. Петренко Ю. Використання цивілізованих підходів щодо повернення національно-культурних скарбів. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Київ, 2009. 178 с.
52. Петропулос Дж. Для Германии и для себя: что стояло за разграблением и коллекционированием искусства нацистскими лидерами. *Забута спадщина: портал про переміщені і втрачені історичні та культурні цінності.* URL: http://spoils.libfl.m/spoils/rns/spoil4_4.html#13. (дата звернення: 13.04.2018).
53. Поляцковой А.В. К вопросу о разграблении гитлеровцами культурных ценностей Европы в годы Второй мировой войны. Москва, 2000. 148 с.
54. Прушинський Я. Пам’ятки старовини. Культурні цінності. Спадщина. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи : матеріали науково-практичного симпозіуму «Правові аспекти реституції культурних цінностей: теорія і практика». Київ, 1996. 318 с.
55. Пелькіна Л., Факторович М. Евакуація і грабунок: Київські мистецькі цінності під час війни. *Пам'ятки України*. 1994. № 1-2. С. 119.
56. Себта Т. М. Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга. *Офіційний веб-портал Державної архівної служби України*. URL: http://www.archives.gov.ua/Publicat/Researches/Statti_oglyady.php (дата зверненя: 04.10.2019).

57. Себта Т. М. Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз. Київ, 2004. 251 с.
58. Симкин М. П. Советские музеи в период Великой Отечественной войны. Труды НИИ музееведения. Москва, 1961. 541 с.
59. Скрипник Г. Етнографічні музеї України. Київ, 1989. 408 с.
60. Тетерятников В.М. Проблема культурных ценностей, перемещенных в результате Второй мировой войны (доказательство российских прав на «Коллекцию Кенигса»). *Информационно-аналитическое агентство «Обозреватель»*. Москва, 1996. С.26-38.
61. Терський С. В. Музейна справа та археологічні дослідження на теренах Галичини та Волині в роки Другої світової війни. Львів : Національний університет «Львівська політехніка», 2005, 269 с.
62. Ткаченко М. І. Музейні скарби України під час Другої світової війни: евакуація на Схід. Львів, 1995. 204 с.
63. Ткаченко М. І. Музеї України під час Другої світової війни (1939-1945 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський державний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 1996. 20 с.
64. Федорук О. Зберегти пам'ять: [Про діяльність Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей]. *Українська культура*. 1998. № 2. С. 38-42.
65. Федорук О. Повернення культурних цінностей - повернення національної гідності. *Віче*. 1993. № 3. С. 41.
66. Фатигарова Н. В. Музейное дело в РСФСР в годы Великой Отечественной войны (аспекты государственной политики). *Музей и власть* : сб. науч. трудов. Москва, 1991. 421 с.
67. Франк М. К. Культурные ценности не могут рассматриваться в качестве военных трофеев. *Зеркало недели.* 1994. № 3. С. 36.
68. Ямщиков С. Возврату не подлежит!: Трофеи Второй мировой. Москва, 2006. 256 с.

69. Янко Д. Повертаються скарби на батьківщину. *Політика і час*. 1993. № 5. С. 52.

ДОДАТКИ

Додаток А

Світлина. Вивезена картина з території УРСР у часи німецько-радянської війни

Герасимов С.В. Летний день. 1934.

Джерело: Полотно, масло. 70,00 х 90,00 см. [Картина] // Київський національний музей російського мистецтва. Інв. № Lost Art ID 38

Додаток Б

Світлина. Вивезена картина з території УРСР у часи німецько-радянської війни

Джерело: Покаржевский П.А. Крио. Козы.. 1934.

Джерело: Полотно, масло. 54,00 x 67,00 см. [Картина] // Київський національний музей російського мистецтва. Інв. № Lost Art ID 34

Додаток В

Світлина. Вивезена картина з території УРСР у часи німецько-радянської війни

Кардовский Д.П. Старый дом в саду 1933.

Джерело: Полотно, масло. 29,00 х 35,00 см. [Картина] // Київський національний музей російського мистецтва. Інв. № Lost Art ID 28

Додаток Г

Світлина. Вивезена картина з території УРСР у часи німецько-радянської війни

Лобанов А.М. Река Истра весной. 1938.

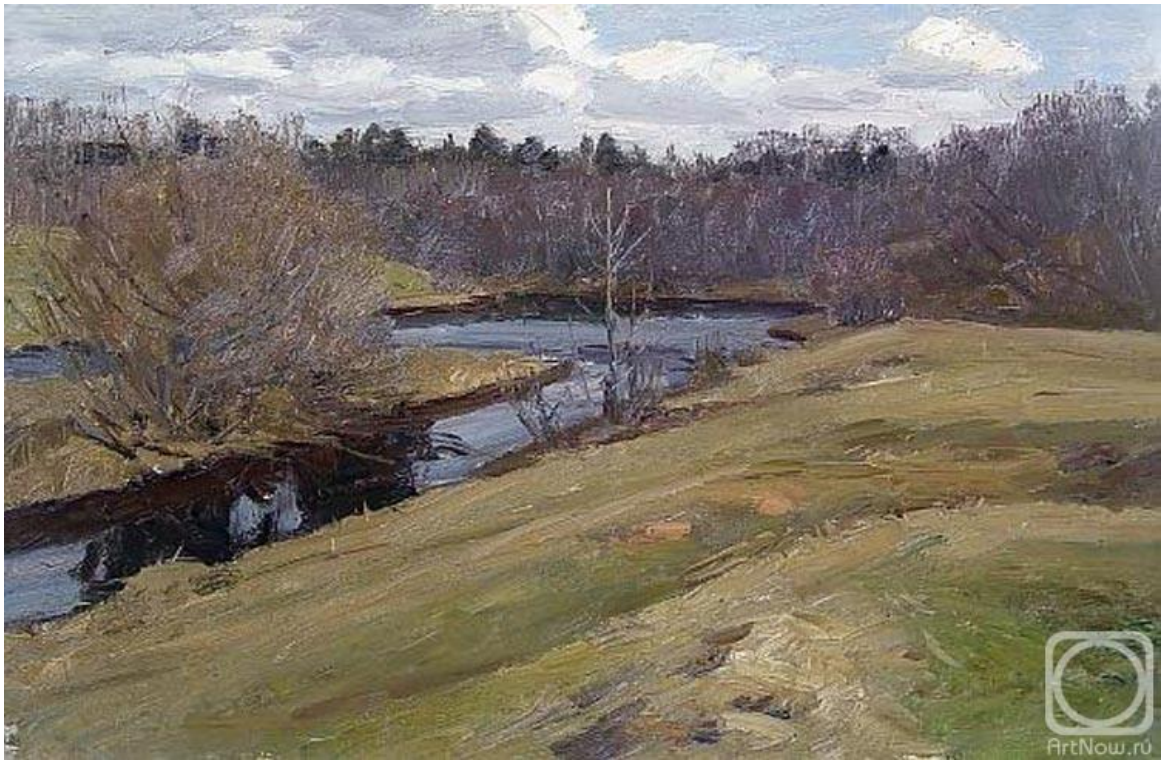

Джерело: Полотно, гуашь. 52,00 x 66,00 см. [Картина] // Київський національний музей російського мистецтва. Інв. № Lost Art ID 39

Додаток Ґ

Світлина. Вивезена картина з території УРСР у часи німецько-радянської війни

Яковлев Б.Н. Приготовление к транспортировке. 1936.

Джерело: Полотно, масло. 48,50 х 87,50 см. [Картина] // Київський національний музей російського мистецтва. Інв. № Lost Art ID 25

Забута спадщина. Портал про переміщені і втрачені історичні та культурні цінності. URL: http://lostart.org.ua/ua/search.htm?params_id%5Bchar_Avtori%5D=&params_id%5Bchar_Mistse50%5D=&params_id%5Bchar_Mistse%5D=&params_id%5Bchar_Nazva%5D=&params_id%5Bchar_Period%5D=370 (дата звернення: 15.10.2019).

Декларація

академічної доброчесності

здобувача ступеня вищої освіти ЗНУ

Я, Дудка Олександра Іванівна, студентка ІІ курсу магістратури, форми навчання заочної, факультету історичного, спеціальність історія, адреса електронної пошти dudka.aleks@ukr.net,

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Музейний фонд УРСР у контексті німецько-радянської війни 1941-1945 рр. та її наслідків» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, що визначені у ст. 42 Закону України «Про освіту», зі змістом яких ознайомлена;

- заявляю, що надана мною для перевірки електронна версія роботи є ідентичною її друкованій версії;

- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності у будь-який спосіб, у тому числі за допомогою інтернет-системи, а також на архівування моєї роботи в базі даних цієї системи.

_____ _____ Дудка О.І.

_____ _____ Турченко Ф.Г.